

DEMOGRAFSKA STRUKTURA STANOVNIŠTVA CIVILNE HRVATSKE I SLAVONIJE U RAZDOBLJU 1850—1880.

Agneza Szabo

Uvod

Nakon proklamiranog ukidanja već davno preživjelog feudalizma 1848. godine došlo je do stanovitog ubrzanja ekonomskog i društvenog kretanja koje je postepeno polagalo temelje kapitalističkom društvu. Na važnost osnov-

- Ergebnisse 1870. — Ergebnisse der in den Ländern der Ungarischen Krone am Anfange des Jahres 1870. vollzogen Volkszählung samt Nachweisung der Nutzbaren Haustiere, hg. Königl. Ungarisches Statistisches Bureau, Pest 1871.
- Izvjeshće TOK Zagreb 1876. = Izvjeshće Trgovačko-obrtničke komore u Zagrebu sa statističkim podatci o trgovini, obrtu i prometnih sredstvih za godinu 1876, Zagreb 1878.
- Izvjeshće TOK Zagreb 1877/78. = Izvjeshće Trgovačko-obrtničke komore u Zagrebu sa statističkim podatci o trgovini, obrtu i prometnih sredstvih za godine 1877. i 1878, Zagreb 1880.
- Izvjeshće TOK Zagreb 1879. = Izvjeshće Trgovačko-obrtničke komore u Zagrebu sa statističkim podatci o trgovini, obrtu i prometnih sredstvih za godinu 1879, Zagreb 1881.
- SI TOK Zagreb 1876—1880. = Statističko izvješće Trgovačko-obrtničke komore u Zagrebu sa osvrtnom na cijelo razdoblje 1876—1880, Zagreb 1882.
- Izvjeshće TOK Osijek 1881. = Izvjeshće Trgovačko-obrtničke komore u Osijeku o narodno-gospodarstvenom stanju Slavonije do konca godine 1881, Osijek 1883.
- Izvjeshće školstva 1884/5. = Izvjeshće o stanju školstva u Hrvatskoj i Slavoniji 1884/5, Zagreb 1886.
- MŽ PSU II 1875—1877. = Mjena žiteljstva godina 1875., 1876., i 1877 kr. hrv. slav. dalm. Zemaljske vlade II, Zagreb 1879. Ur. M. Zoričić, Publikacije statističkog ureda.
- MŽ PSU VII/1878—1880. = Mjena žiteljstva godina 1878., 1879., i 1880, Publikacije statističkog ureda kr. hrv. slav. dalm. Zemaljske vlade VII, Zagreb 1883. Ur. M. Zoričić.
- NN = Narodne novine, Zagreb.
- NRPŽ 1880; PSU VIII/1882. = Nekoji rezultati popisa žiteljstva od 31. prosinca 1880. Broj žiteljstva, kućanstva i stoke. Publikacije statističkog ureda kr. hrv. slav. dalm. Zemaljske vlade VIII/1882, Zagreb 1882.
- Narodni popis 1869. = Njeke znamenitije posljedice Narodnoga popisa i istodobno preduzetoga brojenja koristne kućne marve polag stanja od 31. prosinca 1869. Zagreb.
- Prva izložba 1864. = Prva izložba Dalmatinsko-hrvatsko-slavonska 1864. Održana u Zagrebu glavnome gradu trojedne kraljevine, Zagreb 1864.

nih kvantitativnih pokazatelja koji su nužni za objašnjenje socijalnog sastava stanovništva, kao i procesa modernizacije te problema izvorne građe u vezi s time već je upozorila novija historiografija.¹

I.

Kada je riječ o demografskom i socijalnom sastavu stanovništva jedne zemlje, nužno je najprije utvrditi njezinu teritorijalnu površinu. Za područje civilne Hrvatske i Slavonije ove su činjenice tim važnije što je ona između 1850. i 1880. godine prisiljena često, i to naredbama »odozgo«, mijenjati svoje administrativne granice.

Prva teritorijalna i administrativna promjena granica civilne Hrvatske i Slavonije izvršena je unutar navedenog razdoblja Naredbom bečkog ministarstva unutrašnjih poslova od 12. lipnja 1850. godine.² Prema sadržaju njezinih odredaba kraljevina Hrvatska i Slavonija zajedno s Međimurjem te dijelom Srijema, pripadajućim Primorjem i gradom Rijekom zajedno s njegovim kotarom, zasebna su krunovina, neovisna o kraljevini Ugarskoj. U skladu s novim potrebama političkog upravljanja — neoapsolutizma — civilna Hrvatska

Sbornik zakona = Sbornik zakona i naredaba valjanih za kraljevinu Hrvatsku i Slavoniju, Zagreb 1863—1870.

Statistik = Statistik der Bevölkerung Ungarns, hg. Kön. Ung. Stat. Bureau, Budapest 1885.

SLJ 1874, PSU I/1876. = Statistički ljetopis za godinu 1874. Publikacije kr. dalm. hrv. slav. Zem. vlade I, Zagreb 1876, Ur. M. Zoričić.

SUB 1857. = Statistische Uebersicht über die Bevölkerung und den Viehstand in Österreich nach der Zählung vom 31. X 1857. Hg. vom k. k. Ministerium des Innern, Wien 1859.

TSM = Tafeln zur Statistik der österreichischen Monarchie, zusammengestellt von der Direktion der administrativen Statistik im K. K. Ministerium für Handel, Gewerbe und öffentliche Bauten, Neue Folge, Wien I 1856; II 1859; III 1861; IV 1862; V 1871.

SG I, 1905. = Statistički godišnjak Kraljevine Hrvatske i Slavonije I. 1905, Zagreb 1913.

ZZVL HS = Zemaljsko-zakonski i vladni list za krunovinu Hrvatsku i Slavoniju, Beč 1850—1860.

Izvješće TOK Zagreb 1886/90. = Izvješće Trgovačko-obrtničke komore u Zagrebu za godine 1886/90, Zagreb 1892.

¹ Riječ je o knjizi M. Gross, Počeci moderne Hrvatske, Neoapsolutizam u civilnoj Hrvatskoj i Slavoniji, Zagreb 1985. Autorica se obilno služila kvantitativnim pokazateljima i dala vrijedne informacije o neoapsolutizmu i rezultatima modernizacijskih reformi u Provincijalu, a upozorila je i na metodološka usmjerenja koja su važna za historiju društva u nas. U pogledu socijalnog sastava stanovništva u drugoj polovici 19. stoljeća v. članak M. Valentića, Stanovništvo hrvatsko-slavonske Vojne krajine 1846—1869, Povijesni prilozi, Zbornik radova 5 (1), Zagreb 1986, 95—130.

² ZZVL HS 1850. I, 4. Naredba ministarstva unutarnjih djela od 12. lipnja 1850. o ustrojenju političkih upravnih vlasti u kraljevini Hrvatskoj i Slavoniji. M. Smrekar, Priručnik za političku upravnu službu u kraljevinah Hrvatskoj i Slavoniji I, Zagreb 1899, 13—14.

i Slavonija podijeljena je na šest županija. Na području uže Hrvatske to su zagrebačka, varaždinska, križevačka i riječka, a na području Slavonije osječka i požeška. Prema službeno objavljenim rezultatima popisa stanovništva (koji je u Provincijalu trajao od 1. veljače do zaključno 13. kolovoza 1851) ukupna je površina civilne Hrvatske i Slavonije zapremala 18.300 km², dok je ukupni broj registriranih stanovnika iznosio 880.981 osobu. Upravo citirani iskaz odnosio se najvećim dijelom na »prisutno civilno domaće stanovništvo« kojega je nešto više od 95%, zatim na »privremeno odsutno domaće stanovništvo« (uračunati su i vojnici) kojega je blizu 1,50%. Treća skupina su »prisutni stranci« kojih je oko 3%. U kategoriju »stranci« uračunate su osobe koje u zatečenom mjestu nisu zavičajne, a potječu dijelom iz drugih krajeva civilne i vojne Hrvatske, te iz drugih krunovina u Monarhiji i inozemstvu. Prema tome ukupan broj »prisutnog civilnog stanovništva« (seoskog i gradskog) iznosio je tada 868.456 osoba, što znači da je prosječna ili relativna gustoća naseljenosti po km² iznosila svega 47 osoba.³ Valja pritom naglasiti da je oko 6/10 sveukupne površine zapremala tada uža Hrvatska s već spomenutim županijama te pripadajućim gradovima Zagrebom, Karlovcem, Križevcima, Koprivnicom, Varaždinom, Rijekom i Bakrom, kao i to da je na njezinom području živjelo više od 7/10 sveukupnog stanovništva. S druge strane, na području civilne Slavonije, odnosno požeške i osječke županije zajedno s gradovima Osijekom i Požegom, koja je tada zapremala više od 4/10 sveukupne površine, živjelo je manje od 3/10 sveukupnog stanovništva. Prema tome, područje uže Hrvatske naseljeno je mnogo bolje od Slavonije. Prosječna gustoća naseljenosti po km² iznosila je na području uže Hrvatske 57 osoba, pri čemu je tada najbolje naseljena varaždinska županija s 80 osoba po km² te riječka sa 70 osoba po km². Na tako visoki relativni prosjek gustoće naseljenosti u riječkoj županiji svakako utječe grad Rijeka koji tada ima 12.702 stanovnika. Istodobno je prosječna gustoća naseljenosti na području slavonskih županija zajedno s gradovima iznosila svega 33 stanovnika po km². Na području osječke županije zajedno s dijelom Srijema bilo je u prosjeku 36 osoba po km² (bez grada Osijeka 34), a na području požeške županije, koja je ujedno i jedna od najslabije naseljenih, svega 27 osoba po km².

Nova političko-administrativna podjela civilne Hrvatske i Slavonije započela je paralelno s nastupom neoapsolutizma. To jest ministarstva unutarnjih poslova, pravosuđa i financija u Beču zasebnim su Naredbama od 19. siječnja 1853. i 3. lipnja 1854. odredila nove administrativne granice i broj županija te kotara, kao i sudišta prve molbe. Istim ovim dokumentima definitivno su regulirana i pitanja uređenja kotarskih i županijskih vlasti, zemaljskih i županijskih sudova, kao i »Mjestodržtvo« (Namjesništvo) u Zagrebu kao izvršilac naredbi bečkoga središta.⁴ U administrativnom pogledu civilna Hrvatska i Slavonija podijeljena je sada u pet županija: zagrebačku, varaždinsku i

³ TSM I 1856, tabl. 35. M. Gross, n. dj., 34. Upozoravam da izvori između 1851. i 1880. godine imaju informacije o teritorijalnoj površini u četvornim miljama. Radi bolje preglednosti te sam vrijednosti prevela u km². Kako se pritom mijenjala teritorijalna površina pojedinih županija vidi se iz tablice 1.

⁴ ZZVL HS 1853. III, 16; Isto, 1854. I, 139, 273. M. Smrekar I, n. dj., 17—19.

riječku, te osječku i požešku. Prema rezultatima novog popisa stanovništva koji je proveden na temelju carskog patenta od 23. ožujka 1857. godine, a službeno dovršen 31. listopada iste godine, ukupna površina civilne Hrvatske i Slavonije ostala je u odnosu na 1851. godinu nepromijenjena. Jednako tako ostale su nepromijenjene i površine uže Hrvatske i Slavonije, ali su znatno izmijenjene unutrašnje administrativne granice pojedinih županija. Ukupan broj stanovništva jedva da se povećao, jer utvrđeno kvantitativno povećanje iznosi svega 3.680 osoba ili 0,42%, što dakako na prosječno povećanje gustoće naseljenosti po km² nije moglo znatnije utjecati.⁵ Ova je situacija tim nepovoljnija ako se uzme u obzir činjenica da je spomenuto povećanje isključivo rezultat povećanog broja stanovnika u gradovima, i to »stranaca«. Drugim riječima, udio »stranaca« u zemlji naglo je porastao te iznosi sada već 3,75% u odnosu na cjelokupno stanovništvo, dok je broj »domaćeg« stanovništva u hrvatsko-slavonskim županijama u opadanju, te iznosi u prosjeku 94%. Osim toga, udio »domaćeg privremeno odsutnog stanovništva« gotovo se udvostručio, te iznosi u prosjeku 2,22%. Problematika »privremeno odsutnog« stanovništva ustvari je već početak sve ubrzanijeg procesa iseljavanja koje je osobito akutno u siromašnijim predjelima uže Hrvatske, i to osobito riječke županije, u kojoj udio odsutnog stanovništva iznosi u prosjeku 4,50%. Stranaca, velikim dijelom doseljenih činovnika, te služinčadi, bilo je mnogo više na području uže Hrvatske, i to osobito u većim gradovima — Zagrebu, Rijeci, Osijeku — u kojima njihov udio iznosi u prosjeku i do 25%! Valja također reći da proces iseljavanja, koji će u slijedećim desetljećima poprimati izuzetne razmjere, intenziviraju prije svega politička nezadovoljstva, te loši ekonomski uvjeti praćeni glađu i općim siromaštvom. Ovi potonji uvjeti uzrok su i čestim epidemijama i drugim bolestima koje su često harale i nemilice kosile stanovništvo, osobito djecu u prvim godinama života. Zarazne bolesti u obliku epidemija bile su kolera (harala osobito 1855), zatim boginje (1852, 1855), tifus (1855—1856, 1858); šarlah (1858, 1859) te sifilis i trahom koje su postale kronične bolesti osobito u Slavoniji.⁶ Navedene činjenice također uzrokuju stalno opadanje ali i velike kolebljivosti nupcijaliteta i nataliteta (vjenčanja i porođaja) osobito u gradovima. Tako je primjerice samo između 1855. i 1857. godine broj sklopljenih brakova opao u prosjeku za gotovo 13%. Prosječna stopa nataliteta kretala se istodobno od 46,01 (1851. godine na 1000 osoba); zatim slijedi naglo opadanje na prosječnu stopu od 32,44 (na 1000 osoba 1854. godine), te stanovite kolebljivosti u procesu oporavka koje slijedećih godina pokazuju prosječne stope od 43,80 (na 1000 osoba 1855. godine), zatim 41,10 (1856) te 45,10 (1857).⁷

Neposredno nakon sloma neoapsolutizma Banska je konferencija koja se održavala u Zagrebu 1860/61. godine izradila »Napatuk za privremeno uređenje županija, slob. kotareva, kraljevskih slob. gradova, povlaštenih trgovišta i seoskih općina u kraljevini Hrvatskoj i Slavoniji«, koji je kralj sankcionirao 16. siječnja 1861. godine.⁸ U političko-administrativnom pogledu civilna Hrvat-

⁵ SUB 1857, 116; NN 1860. Br. 290. 18. XII. M. Gross, n. dj., 34—35.

⁶ M. Gross, n. dj., 41—42.

⁷ TSM I, tabl. 2, 23; II, tabl. 3, 54—57; III, tabl. 35; M. Gross, n. dj., 39—40.

⁸ Sbornik zakona 1863, sv. I, kom. X, 171.

ska i Slavonija podijeljena je sada u sedam županija. To su uspostavljene križevačka županija sa svojim granicama od 1848. godine, zatim zagrebačka, varaždinska i riječka, te požeška, virovitička i srijemska županija. Budući da je u međuvremenu Međimurje pripojeno Ugarskoj (odnosno zaladskoj županiji), a Srijem Slavoniji, to je prema naknadno objavljenom i službeno ispravljenom popisu, civilna Hrvatska i Slavonija zapremala 19.258 km² ukupne površine. Ukupan broj prisutnog civilnog stanovništva iznosio je tada 923.578 osoba, što znači da prosječna gustoća naseljenosti iznosi 48 osoba po km².⁹ Nastupila je dakle stanovita regeneracija stanovništva! Ova privremena političko-administrativna podjela teritorija civilne Hrvatske i Slavonije ostala je na snazi sve do sklapanja Hrvatsko-ugarske nagodbe 1868. godine. Prema rezultatima novog i općeg popisa stanovništva, koji je u svim zemljama Monarhije pa tako i u Provincijalu zaključen s 31. prosinca 1869. godine, živjela su na teritoriju civilne Hrvatske i Slavonije (bez grada Rijeke koji je u međuvremenu potpao pod mađarsku upravu) 979.722 stanovnika.¹⁰ Prosječna gustoća naseljenosti iznosila je tada 51 osobu po km² što znači da se proces regeneracije nastavio, pa se prosječne stope nataliteta i unatoč manjim oscilacijama ipak povećavaju. U prosječnim kvantitativnim iskazima kreću se od 45,09 (1958) na 44,12 (1867), odnosno na 45,33 (1869). Prosječne stope smrtnosti također osciliraju, ali su i one u laganom opadanju. Kreću se od 38,72 (1867) na 40,87 (1868!) i konačno na 37,77 (1869).¹¹

Sredinom 1871. godine ukinuta je bivša varaždinska Krajina koja je na temelju kraljevskog otpisa od 8. lipnja 1871. pripojena Provincijalu pod imenom bjelovarska županija. Nakon toga provedena je i nova reorganizacija političke uprave, a time dakako i novo pomicanje administrativnih granica pojedinih županija. Zato je prema ispravljenim i naknadno objavljenim rezultatima popisa stanovništva iz kraja 1869. godine teritorijalna površina civilne Hrvatske i Slavonije (također bez grada Rijeke) iznosila 23.264 km² s 1.142.201 prisutnim civilnim stanovnikom. Broj stranaca kao i privremeno odsutnih žitelja nije iskazan.¹² Prema ovim rezultatima prosječna gustoća naseljenosti iznosi sada 49 osoba po km². Na relativan pad prosječne gustoće naseljenosti u odnosu na već spomenute rezultate iz 1869. godine utječe slaba naseljenost bivše varaždinske Krajine sa svega 41 osobom po km². Zanimljivo je pritom da je i unatoč znatnom povećanju cjelokupnog teritorija civilne Hrvatske i Slavonije, uža Hrvatska zapremala i nadalje oko 6/10 cjelokupne površine i oko 7/10 cjelokupnog stanovništva. Analogno tome civilna Slavonija zapremala je oko 4/10 sveukupne površine i oko 3/10 sveukupnog stanovništva. Dobro je također spomenuti da je uslijed već ranije pripojenog Srijema te kasnije varaždinske Krajine ukupan teritorij banske Hrvatske povećan u odnosu na 1857. godinu za nešto više od 1/4 (točnije 4.964 km² ili 27,12 %). Ukupni porast stanovništva povećan je istodobno za gotovo 1/3

⁹ TSM V, 1871, 2—3.

¹⁰ Narodni popis 1869, Pregled I, 2—4.

¹¹ Prva izložba 1864, 28—30; P. Matković, Hrvatska i Slavonija u svojim fizičnim i društvenim odnošajih, Zagreb 1873, 46—47.

¹² SLJ 1874, PSU I/1876, 2—3.

(točnije 27.192 osobe ili 32,04 %). Prema tome, navedeni pokazatelji također potvrđuju da je proces regeneracije stanovništva u posljednjih deset godina doista i nastavljen. Regeneracija stanovništva očita je uglavnom u selima uže Hrvatske, i to osobito u gusto naseljenim područjima zagrebačke i varaždinske županije, kao i široj okolici većih gradova. U gradovima na ubrzani porast stanovništva najviše utječe doseljeni element iz uže pa i šire okolice, te ostalih zemalja Monarhije.

Premda je gore spomenuta teritorijalna površina civilne Hrvatske i Slavonije ostala nepromijenjena sve do 1881. godine, odnosno do ujedinjenja Vojne krajine s civilnom Hrvatskom i Slavonijom, ipak su u skladu s novom reorganizacijom političke uprave tijekom 1875. godine provedene i nove teritorijalno-administrativne granice unutar postojećih hrvatsko-slavonskih županija. Tako su primjerice i unatoč daljnjoj egzistenciji svih osam županija, administrativne granice zagrebačke i bjelovarske županije smanjene za više od 10 % u korist varaždinske i križevačke županije. Površina riječke županije ostala je nepromijenjena. Znatno su izmijenjene granice požeške i virovitičke županije, i to manjim dijelom u korist uže Hrvatske (uglavnom bjelovarske županije). Ukupna površina srijemske županije ostala je također bez većih promjena. Prema rezultatima novog općeg popisa stanovništva koji je službeno zaključen s 31. prosinca 1880. godine zapremala je civilna Hrvatska i Slavonija 23.278 km². Radi se dakle o doista neznatnom povećanju cjelokupnog teritorija, bolje reći o korekcijama od svega 14 km² (ili 0,06 %). Istodobno je registrirano 1.194.415 stanovnika, što znači da prosječna gustoća naseljenosti iznosi 51 osobu po km². Ukupni porast stanovnika iznosi istodobno 52.214 osoba ili 4,57 %.¹³ Prema tome proces regeneracije stanovništva nastavljen je ali ne i ubrzan. Regeneracija je i ovoga puta evidentna samo na području uže Hrvatske, i to u zagrebačkoj, varaždinskoj, pa i u križevačkoj županiji. U riječkoj županiji već je desetljećima prisutno sve intenzivnije opadanje stanovništva. U bjelovarskoj županiji evidentirani broj stanovnika ostao je nepromijenjen. Međutim u slavonskim županijama radi se također o laganom opadanju stanovništva koje prema posljednjem popisu (1869) iznosi u prosjeku 0,08 %. Uzroci slabog porasta stanovništva isti su kao oni iz razdoblja neoapsolutizma. Najprije su to velike epidemije boginja koje su ponovno bjesnile između 1870. i 1874. godine, te kolere između 1872. i 1873. godine. Prema ocjeni službene statistike spomenute epidemije »dizahu i to ne samo u niekojih predielih već gotovo širom zemlje pomor tako, da se žiteljstvo svake godine naravnom svojom mienom smanjivalo nečuvenim upravo razmjerjem. I porod bijaše većinom vanredno nizak.« Demografska kriza prestala je tek 1875. godine kada su prvi put stope nataliteta veće od stopa smrtnosti. U kvantitativnim iskazima radi se o prosječnom odnosu 44,35 (natalitet) prema 35,38 (smrtnost).¹⁴ Navedeni pokazatelji ostali su bez većih promjena sve do kraja 1880. godine. Ostali uzroci slabog porasta stanovništva bili su sve veće opadanje »materijalnog blagostanja« koje je postalo osobito akutno nakon izbijanja financijske krize u Beču 1873. godine, a koja se postepeno odražavala

¹³ Isto, 2—3; NRPŽ 1880, PSU VIII 1882, I, 6—7.

¹⁴ SLJ 1874, PSU I/1876, 112—113; MŽ PSU III 1878—1880, 2—3

i u Hrvatskoj. Sve ove činjenice intenzivirale su i »sve veće iseljavanje iz zemlje« (...) te »opadanje čudorednosti« i konačno nedostatak radne snage. Spomenute nedaće bjesnile su i u susjednoj Ugarskoj, tako da se u njoj za posljednjih deset godina cjelokupno stanovništvo povećalo za svega 3,85 %.¹⁵ Valja također spomenuti da je krajem 1880. godine evidentirano u civilnoj Hrvatskoj i Slavoniji 55.686 privremeno odsutnih žitelja ili 4,66 % prema ostalom stanovništvu. Više od 1/4 odsutnih žitelja su žene (točnije 14.943 osobe ili 26,83%). Najviše odsutnih žitelja bilo je i ovoga puta u najsiromašnijim područjima uže Hrvatske. To su riječka županija u kojoj ima više od 15 % privremeno odsutnih žitelja. Pritom samo na području Delnica i Gorskog kotara 22 %! Točnije 14.235 osoba. U ostalim krajevima uže Hrvatske prosječni udio privremeno odsutnih stanovnika mnogo je manji. Kreće se između 3,50 i 6,50 %. U Slavoniji međutim između 1,60 i 4,75 %.¹⁶ Privremeno odsutnih žitelja bilo je i u ostalim dijelovima Monarhije, ali u mnogo manjim omjerima. Srednje vrijednosti iznose oko 3,20 %.¹⁷

Prema regionalnom porijeklu više od 9/10 prisutnih stanovnika bilo je rodom iz civilne Hrvatske i Slavonije. Pritom je više od 75 % bilo rodom iz mjesta u kojem su živjeli za vrijeme popisa stanovništva. Nešto više od 6 % nalazilo se za vrijeme popisa u drugoj političkoj općini. Oko 4 % nalazilo se u istoj podžupaniji ili kotaru, a oko 2 % u drugim mjestima civilne Hrvatske i Slavonije. Preostala 1/10 prisutnih stanovnika u Provincijalu bila je rodom iz ostalih zemalja Monarhije i inozemstva. Pritom je najviše prisutnih stanovnika rodom iz Ugarske (oko 2,75 %) i Austrije (1,75 %). Ostali su bili rodom iz grada Rijeke (oko 0,10 %), Bosne i Hercegovine (0,11 %), te inozemstva (0,15 %) i nepoznati (0,02 %).¹⁸

II.

Za strukturu naselja u civilnoj Hrvatskoj i Slavoniji karakteristična su brojna i slabo naseljena sela, veoma malen broj trgovišta i svega nekoliko gradova. U razdoblju neoapsolutizma evidentirano je u Provincijalu 3.030 naseljenih mjesta. Među njima su bila 53 trgovišta (ili 1,75 %), te svega 9 gradova (ili 0,30 %). Zbog spomenutog ukidanja bivše varaždinske Krajine, kao i njezina pripajanja uož Hrvatskoj, te pripajanja Srijema Slavoniji, bilo je u Provincijalu 1869. godine 3.611 naseljenih mjesta. Zbog pripajanja Medimurja Ugarskoj (1860) broj trgovišta smanjen je na 40 (ili svega 1,10 %). Broj gradova zbog spomenutog povećanja teritorija povećan je na 11 (ili 0,30 %). Bili su to gradovi Bjelovar i Ivanić, te grad Senj. Pretpostavljam da su sve veća iseljavanja, kao i spomenute velike epidemije razlozi da je krajem 1880. evidentirano u Provincijalu 3.566 naseljenih mjesta. Trgovišta je bilo 42 (ili 0,34 %) te 12 gradova (ili 0,34 %). Broj gradova povećan je iz

¹⁵ Statistik, 6—7; Narodni popis 1869. I, 2—4; Pozor 1881, br. 69. 31 XII.

¹⁶ NRPŽ 1880, PSU VIII/1882. I, 6—7.

¹⁷ Statistik 1885, 9. Bevölkerung n. Anwesenheit u. Zuständigkeit.

¹⁸ Isto, 5. Bevölkerung n. Anwesenheit, Geburtsangehörigkeit u. Zuständigkeit.

razloga što je civilni i vojni Sisak nakon višegodišnjih zahtijevanja Hrvatskog sabora konačno proglašen kraljevskim slobodnim gradom (1874).¹⁹ U susjednoj Ugarskoj bilo je istodobno 719 trgovišta što prema ostalim naseljenim mjestima iznosi 5,78 %! Gradova je bilo 143 ili 1,15 % prema ostalim naseljenim mjestima.²⁰

Oko 8/10 identificiranih sela i naselja u Provincijalu nalazilo se u županijama uže Hrvatske, a preostale 2/10 u Slavoniji. Radi se pretežno o brojnim i slabo naseljenim selima u kojima živi više od 85 % sveukupnog stanovništva. U većim selima i trgovištima s više od 2000 stanovnika živjelo je oko 7 % ukupnog žiteljstva. Takvih većih sela bilo je u užoj Hrvatskoj 10, ali nakon pripajanja Međimurja Ugarskoj (1860) svega četiri. To su trgovište Samobor (zagrebačka županija), te Novi, Delnice i Mrkopalj (riječka županija). U Slavoniji je takvih sela ili trgovišta bilo 12 (1857), a nakon pripajanja Srijema 19 (1860).²¹ Slavonska sela i trgovišta bila su veća i nešto bolje naseljena od zapadnohrvatskih i primorskih. Ne računajući spomenuta trgovišta i sela s više od 2000 stanovnika, utvrdila sam da se prosječni broj stanovnika u jednom selu uže Hrvatske kretao od 156 do 171 osobe (riječka županija) i od 209 osoba (zagrebačka županija), do maksimalno 424 osobe (bjelovarska županija). Istodobno prosječna veličina jednog slavonskog sela kretala se od 248 stanovnika (požeška županija) do 698 osoba (virovitička županija) i 762 osobe (srijemska županija).²² U jednom selu u Ugarskoj bilo je istodobno 714 stanovnika.²³

Usljed sve većeg dolaska »stranaca« u gradove, ali i sve naglašenije aglomeracije prema okolnim krajevima, prosječni porast gradskog stanovništva izazivao je određene promjene u strukturi cjelokupnog stanovništva. Naime prosječni udio gradskog stanovništva iznosio je 7,51 % (1851), te 8,34 % (1857). Nakon izdvajanja grada Rijeke iz Hrvatske i Slavonije (1868) prosječni udio gradskog stanovništva u Provincijalu smanjen je, i unatoč nastavljenj aglomeraciji na 6,38 % (1869!). Sanacija nije postignuta ni deset godina kasnije (1880). Te je godine evidentirano u gradovima civilne Hrvatske i Slavonije svega 7,61 % žitelja u odnosu na strukturu cjelokupnog stanovništva. Dakle manje nego za vrijeme neoapsolutizma! U ugarskim gradovima živjelo je istodobno 15,61 % sveukupnog stanovništva.²⁴

U brojnim i slabo naseljenim selima, malobrojnim trgovištima i nerazvijenim gradovima, broj kuća i stambenih prostorija nije mogao biti velik. Radi

¹⁹ SUB 1857, 7—10; NN 1860. Br. 290. 18. XII, SLJ 1874, PSU I/1876, 5. M. Zoričić, Statističke crtice o kraljevinah Hrvatskoj i Slavoniji, Zagreb 1885, 2 (Postoji njemački prijevod hrvatskog originala: Statistische Skizze der Königreiche Kroatien und Slavonien, Agram 1885.)

²⁰ Statistik 1885, 3, 13. Städte nach Grosse der Bevölkerung in Ungarn; Ergebnisse 1870, 603—612.

²¹ M. Gross, n. dj., 45.

²² Radi se o minimalnim i maksimalnim prosječnim vrijednostima koje sam utvrdila na temelju popisa stanovništva iz 1857. i 1869. godine.

²³ Statistik 1885, 3, 11.

²⁴ SUB 1857, 7—8, SLJ 1874, PSU I/1876, 5; NRPZ 1880, PSU VIII/1882. I, 6—7; Statistik 1885, 14.

se najvećim dijelom o malim i slabo naseljenim selima sa svega nekoliko desetaka kuća. U siromašnijim krajevima prevladavale su niske prizemnice nešto većih kvadratura, s malim dvorišnim prozorima, građene od drveta ili pletera, pokrivene drvom, slamom ili trskom. Njihovi su vlasnici zadružne zajednice ili izdvojene samostalne obitelji koje se naglo povećavaju raspadanjem zadruga. U bogatijim slavonskim selima, te većim trgovištima ili gradovima od sredine 19. stoljeća postepeno prevladavaju zidane kuće od kamena ili opeke, uz veći broj katnica i javnih reprezentativnih zgrada. Njihovi su vlasnici crkvene i državne institucije, zatim vlastela te imućniji trgovci, obrtnici i drugi poduzetnici.

Krajem 1857. godine evidentirano je u Provincijalu 108.138 kuća. Prema 1851. godini radi se o kvantitativnom povećanju koje na području uže Hrvatske iskazuje 2.472 kuće ili 3,55 %. Ukupni fond kuća u Slavoniji povećan je istodobno za 2.329 kuća ili 6,90 %, što upućuje na zaključak da je proces raspadanja zadruga u Slavoniji intenzivniji.²⁵ Naime učestale diobe zadružnih zajednica zahtijevale su zasebne obiteljske stanove. Međutim u slijedeća dva desetljeća čini se da je proces raspadanja zadruga intenzivniji u selima uže Hrvatske nego u Slavoniji. Između 1869. i 1880. godine fond kuća u selima uže Hrvatske povećan je za 24.365 ili 32,09 %. U slavonskim selima ukupno kvantitativno povećanje iznosi istodobno 14.847 kuća ili 26,14 %.²⁶ U Ugarskoj je ukupni fond kuća u istom razdoblju povećan za svega 3,86 %.²⁷ U selima uže Hrvatske prosječni broj stanovnika u jednoj kući smanjen je od 9 osoba (1869) na 7 osoba (1880). U slavonskim selima od 6 na 5 osoba. Prosječni broj stanovnika u jednoj kući u Ugarskoj iznosi 4 osobe.²⁸

Utvrđeno povećanje broja kuća uvelike utječe na pogoršanje kvalitete gradnje. Prijašnje velike i vrlo solidno građene zadružne kuće redom su porušene, a mjesto njih grade se male i niske prizemnice. U prilog tome navodim činjenice prema kojima u selima uže Hrvatske ima krajem 1869. godine gotovo 83 % prizemnica, a krajem 1880. godine 97 %! Niske i često nekvalitetne prizemnice prevladale su i u Slavoniji. Krajem 1869. godine evidentirano je u Slavoniji 98 % prizemnica, a 1880. godine 99 %!²⁹ Niske prizemnice prevladavale su i u Ugarskoj, ali je njihov broj u postepenom opadanju koje u potpunosti desetljeću iznosi u prosjeku oko 1 %.³⁰

Na osnovi kvantitativnih pokazatelja moguće je zaključiti da je kvaliteta gradnje pa i stanovanja nešto bolja u slavonskim selima nego u selima uže Hrvatske. Naime krajem sedamdesetih godina u slavonskim selima sve više prevladavaju zidane kuće od kamena ili opeke. Nadalje 33 % stanova u Slavoniji ima po dvije sobe, a 90 % ima kuhinje, premda u najviše slučajeva s otvorenim ognjištima. U selima uže Hrvatske po dvije sobe ima svega 19 % stanova. Kuhinje jednako loših kvaliteta ima 81 % stanova. Kuća na kat bilo je nešto

²⁵ TSM I, tabl. 35; SUB 1857, 116; M. Gross, n. dj., 34—35.

²⁶ Narodni popis 1869. Pregled I, 2; NRPŽ 1880, PSU VIII/1882. I, 6—7.

²⁷ Statistik 1885, 14. Zunahme der Häuser 1869—1880.

²⁸ Navedene pokazatelje izračunala sam na temelju izvora cit. u bilj. 26 i 27.

²⁹ Ergebnisse 1870, 575—576; NRMŽ 1880, PSU VIII/1882. II, 9.

³⁰ Statistik 1885, 15. Lage der Wohnungen u. Wohnungsabtheilungen in Ungarn.

više u selima uže Hrvatske, i to osobito u zagrebačkoj i riječkoj županiji. Krajem 1869. godine evidentirane su zajedno s javnim zgradama (škole, općinski i županijski uredi, privatne kuće) 10.183 katnice ili 11,85 % prema strukturi cjelokupnog fonda stanova. Uslijed već spomenutog procesa raspadanja zadruga i pregradnja u vezi s time, te financijskih teškoća oko njihova održavanja i konačno šteta nanesenih od potresa 9. studenoga 1880. godine ukupni fond katnica smanjen je za više od 4/10. Krajem 1880. godine evidentirano je u selima uže Hrvatske svega 5.687 katnica što prema 1869. godini iskazuje veoma velik minus od 4.496 katnica ili 44,15 %! Zbog velikog broja prizemnica kuće na kat u slavonskim selima prava su rijetkost. Krajem 1869. godine bilo je svega 378 katnica ili 0,60 % prema cjelokupnom fondu stanova. Deset godina kasnije, to jest krajem 1880. godine broj katnica smanjen je na 162 ili svega 0,25 %. Porušeno je dakle ili pregrađeno u prizemnice 216 katnica ili 57,14 % prema stanju iz kraja 1869. godine.³¹

Dakako broj kuća povećan je i u gradovima. Ali su kvantitativni kao i kvalitativni pokazatelji zbog preslabog privrednog razvoja veoma usporeni. Tako je primjerice između 1869. i 1880. godine ukupan fond kuća u gradovima uže Hrvatske povećan u prosjeku za svega 11 %, a u slavonskim gradovima za samo 4,18 %.³² Međutim za razliku od slavonskih gradova u gradovima uže Hrvatske povećanje cjelokupnog fonda kuća znatno zaostaje za porastom prisutnih stanara u njima. Krajem 1869. godine u jednoj kući u gradovima uže Hrvatske stanuje u prosjeku 8 osoba, a krajem 1880. godine već 10 osoba! U odnosu na kvalitetu gradnje i stanovanja također prevladavaju niske prizemnice s malim brojem uličnih prozora, te jednosobni stanovi. Prizemnih stanova bilo je u prosjeku nešto više od 64 %, a katnica 28 %. Po dvije sobe ima 83 % stanova, kuhinje 71 %. U slavonskim gradovima situacija je još nepovoljnija jer prizemnica ima više od 93 %, a katnica manje od 5 %. Po dvije sobe ima samo 77 % stanova, kuhinje 80 %. Ostale kategorije stanova kao što su podrumski i tavanski stanovi, za sada su u većini gradova zanemarive. Nešto više tavanskih stanova bilo je u Karlovcu i Zagrebu u kojima postotni udio iznosi u prosjeku oko 12%. Što se tiče estetskog izgleda gradskih ulica i gradskih kuća za sada spominjem činjenice prema kojima krajem 1880. godine svega 14 % kuća u gradovima uže Hrvatske ima prozore na ulicu. Plinsku uličnu rasvjetu imao je samo grad Zagreb (1863), a jednako tako i vodovod (1877). Djelomično popločenje (taracanje) gradskih ulica izvodi se samo u većim gradovima jer su gradske blagajne u stalnim financijskim deficitima.

III.

Nakon popisivanja narodnosti iz 1850/51. i 1857. godine, novi popisi stanovništva ne pitaju više za nacionalnu pripadnost.³³ U praksi je zadržano

³¹ Izvori su cit. u bilj. 29. U Ugarskoj je broj kuća na kat povećan u istom razdoblju za 2%. Statistik 1885, 15.

³² Ergebnisse 1870, 575—576; NRPŽ 1880, PSU VIII/1882. II, 9.

³³ M. Gross, n. dj., 48—51. Takvim neispravnim pokazateljima služio se i P. Matković, n. dj., 44.

samo popisivanje religiozne pripadnosti, a 1880. godine prvi put se popisivao materinski jezik.

Više od 98 % stanovnika u selima uže Hrvatske pripada u razdoblju neopapsolutizma rimokatoličkoj vjeroispovijesti. Pravoslavnih ima u prosjeku oko 1 %, pri čemu u riječkoj županiji 2,63 %. Grkokatolika je bilo u prosjeku 0,02 %, protestanata obiju konfesija 0,07 %, Židova 0,23 %. U slavonskim selima oko 65 % stanovnika su rimokatolici. Pravoslavnih građana bilo je nešto više od 3/10 (točnije 32,03 %). Međutim u požeškoj županiji gotovo 4/10. Među ostalim konfesijama najbrojniji su Židovi (u prosjeku oko 0,90 %), zatim protestanti obiju konfesija (u prosjeku 1,88 %). Grkokatolika ima u prosjeku 0,27 %.³⁴ U slijedećim desetljećima zbog već spomenutog pripajanja đurđevačko-križevačke pukovnije uož Hrvatskoj, te Srijema Slavoniji, udio pravoslavnog stanovništva znatno je povećan. Navedene činjenice također su i osnovni razlozi da je sada udio pripadnika rimokatoličke vjeroispovijesti u znatnom opadanju. Dakako samo relativnom. Zato u selima uže Hrvatske ima sada rimokatolika nešto više od 93 %, pravoslavnog stanovništva blizu 6 %. Međutim u bjelovarskoj županiji gotovo 24 %! Zbog istih razloga prosječni udio pripadnika rimokatoličke vjeroispovijesti u slavonskim selima sada je manji od 60 %. Pravoslavnog stanovništva ima nešto više od 36 %, pri čemu samo u srijemskoj županiji više od 52 %. Prosječan postotni udio pripadnika ostalih vjeroispovijesti ostao je bez većih promjena prema strukturi cjelokupnog stanovništva.³⁵

Zbog određene aglomeracijske snage većih gradova socijalni sastav stanovništva prema religioznoj pripadnosti nešto je drugačiji. Uz imućnije poduzetnike i trgovce Židove u hrvatsko-slavonske gradove dolaze i poduzetnici pripadnici pravoslavni i drugih konfesija. Zato u kvantitativnim iskazima prosječni udio pripadnika rimokatoličke vjeroispovijesti lagano opada. U gradovima uže Hrvatske od 95 % (1857) na 91 % (1880). U slavonskim gradovima uočljive su strukturalne promjene od 84 % na 81 %. Analogno tome udio pripadnika ostalih konfesija, osobito pravoslavni i Židova ubrzano se povećava. Krajem 1857. godine Židova ima u hrvatsko-slavonskim gradovima oko 3 %, krajem 1880. godine nešto više od 5 %. U Sisku i Karlovcu više od 6 %. U slavonskim gradovima Osijeku i Požegi oko 9 %.³⁶ Aktivnosti pojedinih religijskih zajednica kao i pojedinih pripadnika navedenih konfesija vidljive su na svim područjima društvene djelatnosti. Utvrdila sam da su u kulturnom, političkom i privrednom životu Hrvatske uz vodeći sloj katoličkog svećenstva i inteligencije sudjelovali istaknuti pripadnici Židova i pravoslavni, pa i drugih konfesija. Uz biskupa Strossmayera, Franju Račkoga, Ivana Kukuljevića i mnoge druge, to su Mojsije Baltić, Pajo Kotur, Nikola Krestić, Svetozar Kušević, Naum Mallin, Đuro Smičiklas, Bogoslav Šulek, Jakov Bresslauer, Emanuel Priester, Jakov Weiss, Samuel Weiss i mnogi drugi.

Prema materinskom jeziku u selima uže Hrvatske više od 97 % prisutnih stanovnika izjasnilo se 1880. godine za »hrvatski ili srpski jezik« kao mate-

³⁴ TSM III/1, tabl. 2, 122. M. Gross, n. dj., 45—47.

³⁵ Narodni popis 1869. Pregled I, 3. SLJ 1874, PSU I/1876, 8.

³⁶ Isto.

rinski jezik. Prema tome pripadnika ostalih jezičnih skupina bilo je u prosjeku nešto više od 2,50 %. Među ovima su u selima uže Hrvatske najbrojniji pripadnici mađarskog jezika (u prosjeku 0,43 %), te njemačkog jezika (0,38 %). Nešto više od 7/10 prisutnih stanovnika u slavonskim selima opredijelilo se za hrvatski ili srpski jezik kao materinski. Više od 12% stanovnika izjasnilo se za njemački jezik kao materinski. U srijemskoj županiji blizu 18 %. Za mađarski jezik kao materinski jezik opredijelilo se u slavonskim selima oko 9 % prisutnih stanovnika. U virovitičkoj županiji oko 10 %. Više od 5 % stanovnika pripadalo je ostalim slavenskim i neslavenskim jezičnim skupinama, među kojima su najbrojniji pripadnici slovenskog, češkog i rumunjskog jezika.³⁷ Kako sam već spomenula u hrvatsko-slavonskim gradovima stranci čine oko 1/4 ukupnog stanovništva. Zato se u gradovima uže Hrvatske svega 8/10 stanovnika izjasnilo za hrvatski ili srpski jezik kao materinski. Oko 1/10 prisutnih stanovnika govori slovenskim jezikom. Nešto više od 6 % govorilo je njemačkim jezikom kao materinskim, a manje od 2 % mađarskim jezikom. Međutim u slavonskim gradovima manje od 1/2 prisutnih stanovnika govorilo je hrvatskim ili srpskim jezikom kao materinskim, dok je njemačkim jezikom kao materinskim jezikom govorilo više od 4/10 prisutnih stanovnika. Preostala 1/10 gradskih stanovnika u Slavoniji govorila je većim dijelom mađarskim jezikom kao materinskim (u prosjeku oko 6 %). Preostalih 4 % pripadalo je većim dijelom slavenskim jezičnim skupinama (slovenskom, češkom i drugima), te jezicima ostalih narodnosti u Monarhiji i izvan nje.³⁸

IV.

Prema dobnoj strukturi stanovništva razlikujem dvije osnovne skupine. To su predškolska i školska djeca do 14. godine života, te građani životne dobi iznad 15. godine života.

Uslijed visokih stopa smrtnosti dobni sastav stanovništva u civilnoj Hrvatskoj i Slavoniji prate istodobno i veoma visoke stope nataliteta. Takvo stanje rezultira slabim porastom žiteljstva, zatim veoma širokom osnovicom najmlađih dobnih skupina i konačno malim udjelom starosnih skupina. Za razliku od ostalih razvijenijih krunovina Monarhije, u Provincijalu jednako kao i u Ugarskoj, školska i predškolska djeca čine najveću dobnu osnovicu socijalnog sastava stanovništva. U cjelokupnoj dobnoj strukturi ove dvije najmlađe dobne skupine konstantno čine više od 1/3 cjelokupnog stanovništva. Istodobno kvantitativni udio građana između 15. i 60. godine života iznosi u prosjeku oko 6/10 stanovništva. Pritom su opet najbrojniji pripadnici mlađih generacija. Riječ je o stanovnicima između 15. i 25. godine života kojih je u prosjeku oko 2/10. Starije dobne skupine s rastom životne dobi sve su slabije zastupane. To drugim riječima znači da je životni vijek građana, i to pretežno seoskog stanovništva, bio razmjerno kratak. U gradovima ima nešto manje djece nego u hrvatsko-slavonskim selima, ali su zato starije dobne skupine

³⁷ Statistik 1885, 26 Die anwesende Zivilbevölkerung nach ihrer Muttersprache SG I, 1905, 45—47.

³⁸ SG I, 1905, 45—47.

nešto bolje zastupane. Prosječni udio dobrih skupina građana iznad 60. godine života iznosi u selima 4 do 5 %, a u gradovima zbog većeg broja »stranaca« između 6 i 7 %.³⁹ Valja također reći da smrtnost dojenčadi i djece osobito u prvim godinama života ne samo da nije smanjena nego je i u drugoj polovici sedamdesetih godina podjednako akutna u selima i gradovima. Doduše nakon jenjavanja velikih epidemija kuge i boginja tijekom 1874. godine, prosječne stope mortaliteta smanjene su od 35,38 (1875) na 33,51 (1880).⁴⁰ Međutim smrtnost djece i dojenčadi do pete godine života ne samo što nije smanjena nego je u stalnom porastu. Krajem 1875. godine iznosila je u prosjeku 66,80 (na 1000 osoba). Krajem 1878. godine 70,30, a krajem 1880. godine 73,74! I ne samo to. Ta je smrtnost jedna od najvećih u Monarhiji. Veće stope smrtnosti djece i odraslih građana imale su još samo Istra, Galicija i Bukovina.⁴¹ U prosjeku je više od 20 % djece umiralo od različitih epidemija, najviše difterije i boginja koje su se povremeno javljale. Ostali uzroci smrti bili su u najviše slučajeva slaba prehrana, loši higijenski uvjeti i nedovoljna liječnička njega. Čini se da su ovim nedaćama mnogo više bila izložena ženska djeca jer omjer muške i ženske djece školske i predškolske dobi iznosi u prosjeku 1000 : 980, odnosno 1000 : 988.⁴²

Predškolska i školska djeca bila su izložena i drugim nedaćama. Među njima ističem dva osnovna problema. Velik broj školske djece ne polazi osnovne škole. I drugo, raširen je prerani dječji rad u najrazličitijim oblicima.

Ogroman nepolazak osnovnih škola bio je naslijeđen kroničan problem još iz vremena feudalizma. Radi se prije svega o nedovoljnom broju osnovnih škola koje istodobno prati i veoma slab nastavni program osobito u seoskim školama. Kako je utvrdila nova historiografija zbog velikih prometnih udaljenosti, a jednako tako i tradicionalnih navika pretežnog dijela seoskog stanovništva, u vrijeme neoapsolutizma gotovo 40 % obavezne školske djece ne polazi škole.⁴³ Budući da je nastavni program iz razdoblja neoapsolutizma,

³⁹ Radi se o prosječnim vrijednostima između 1869. i 1880. godine. M. Zoričić, Statističke crtice, tabl. 5, 39. Za razdoblje neoapsolutizma v. M. Gross, n. dj. 36. Provedene analize ne pokazuju bitnih promjena tijekom navedenih razdoblja.

⁴⁰ SLJ 1874, PSU I/1876, 3, 112; NRPŽ 1880, PSU VIII/1882. I, 6; MŽ PSU II/1875—1877, 76—77; MŽ PSU VII/1878—80, 306.

⁴¹ SLJ 1874, PSU I/1876, 3; MŽ PSU II/1875—1877, 66—67; MŽ PSU VII/1878—1880, 72—73, 296—297. M. Zoričić, n. dj., tabl. 4, 8.

⁴² Radi se o prosječnim vrijednostima iz kraja 1869. godine. Logična posljedica takva stanja jest da su žene deficitarne i u starijim generacijama. Izuzetak je jedino riječka županija. Zbog intenzivnog iseljavanja muškarci su deficitarniji. Prosječne vrijednosti su 1000 m. prema 1306 ž. U gradu Bakru prosječne vrijednosti su 1000 m. prema 1180 ž. U Senju 1000 m. prema 1100 žena. U selima uže Hrvatske prosječne vrijednosti su 1000 m. prema 1012 žena. U slavonskim selima žene su također deficitarne. Prosječne vrijednosti su 1000 m. prema 975 žena! Pretpostavljam da su razlozi nešto veće stope smrtnosti, odlazak žena u gradove, ali i velika prisutnost stranih šumskih radnika, o čemu će kasnije biti više riječi. U hrvatsko-slavonskim gradovima prosječne su vrijednosti 1000 m. prema 1052 ž. SLJ 1874. I/1876, 3; Narodni popis 1869. I, 2.

⁴³ M. Gross, n. dj., 290, 299.

izuzevši pritisak germanizacije, ostao na snazi sve do 1874. godine kada je donesen novi školski zakon, to su brojni naslijeđeni problemi ostali aktualni i u slijedeća dva desetljeća. Istina, daljnja modernizacija školstva koja je uključivala povećanje broja osnovnih škola, poboljšanje nastavnog kadra u kvantitativnom i kvalitativnom smislu, a kasnije i izdvajanje osnovnih škola ispod nadzora crkava, našla se na dnevnom redu Hrvatskog sabora već 1861. godine. Ali je taj sabor bio uskoro raspušten pa zato ni predloženi zakoni o modernizaciji školstva nisu mogli stupiti u život. No ipak je u međuvremenu, to jest do kraja 1873. godine broj osnovnih škola u Provincijalu povećan za 173 škole ili 26,50 % prema 1862. godini.⁴⁴ Navedeno povećanje svakako je i rezultat konačnog uređenja seoskih općina (1870) kao i skromnog poboljšanja ekonomskih prilika. Do kraja 1880. godine broj osnovnih škola u Provincijalu povećao se još za daljnjih 56 škola ili 8,56 %.⁴⁵ Prema tome školske godine 1872/73. dolazila je u prosjeku jedna osnovna škola na 36 km², a krajem 1880. na svaka 32 km². U usporedbi s ostalim zemljama Monarhije to je još uvijek jako malo, jer u Austriji i Ugarskoj dolazi istodobno jedna osnovna škola na 18 km²! Zato su prometne udaljenosti i nadalje jedan od glavnih uzroka da u hrvatsko-slavonskim selima još i krajem 1880. godine više od 33 % obavezne školske djece ne polazi škole. U gradovima je taj prosjek nešto manji, te iznosi oko 20 %.⁴⁶ No valja reći da uz prometne nevolje na veoma veliki nepolazak osnovnih škola vrlo mnogo utječu i naslijeđeni tradicionalni običaji. Oni već unaprijed isključuju dobar dio djece osobito ženske iz polaska škola. Umjesto toga koriste ih za razne kućne poslove, a najviše za čuvanje stoke. Na ovakvo ponašanje utjecao je svakako i sve veći nedostatak radne snage na selu, i to najviše u siromašnijim krajevima kao i područjima u kojima je raspadanje zadružnih gospodarstava bilo intenzivnije. U prilog ovome govore i činjenice prema kojima u varaždinskoj županiji dolazi krajem sedamdesetih godina jedna osnovna škola na 28 km², pri čemu ipak gotovo 50 % obavezne školske djece ne polazi škole! Jednako veliki broj obavezne školske djece ne polazi škole niti u zagrebačkoj županiji, premda tamo jedna osnovna škola dolazi na 41 km². U nedavno pripojenoj bjelovarskoj županiji dolazi jedna osnovna škola na 44 km², a ipak više od 64 % obavezne školske djece polazi škole! U slavonskim županijama dolazi u prosjeku jedna osnovna škola na 43 km². No ipak škole polazi gotovo 85 % djece! Osim toga, u selima uže Hrvatske, a dobrim dijelom i u njezinim gradovima, nepolazak osnovnih škola mnogo je više ugrožavao žensku djecu. U strukturi školskih polaznika više od 2/3 su dječaci, a samo oko 1/3 djevojčice. U slavonskim selima, a još više u gradovima, navedene su razlike mnogo manje. Štoviše, krajem sedamdesetih godina gotovo su sasvim prevladane, tako da se u strukturi školskih polaznika radi o prosječnom odnosu 52 % dječaci i 48 % djevojčice.⁴⁷ Između uvjeta koji

⁴⁴ Prva izložba 1864. Pučke škole 88—91.

⁴⁵ Izvješće školstva 1884—5, 18.

⁴⁶ Isto, 18—20; Napredak XIV, br. 34. J. Tomić, Školstvo na svjetskoj izložbi u Beču 1873. Pregled školstva u Cislajtaniji.

⁴⁷ SLJ 1874, PSU I/1876, 504—505; 510—511; 516—517. Statistika narodnjega školstva u Dalmaciji, Hrvatskoj i Slavoniji, Zagreb 1875. Hrvatska građanska 18—184; Izvješće školstva 1884—5, 70—72.

utječu na kvalitetu nastave ističem da još krajem sedamdesetih godina više od 10 % osnovnih seoskih škola nema vlastite zgrade, u gradovima više od 30 %. Isto tako broj školskih soba kao i nastavnog kadra bio je trajno premanjen, osobito u seoskim školama. Tako primjerice dok su gradske osnovne škole bile redovito opremljene propisanim školskim kabinetima, knjižnicama i drugim pomagalicama, te zajedno s ovim prostorijama imale u prosjeku i do 5 školskih soba, u hrvatsko-slavonskim selima svega 20 % škola ima po dvije školske sobe! Nadalje, jedna gradska osnovna škola imala je u prosjeku 4 učitelja. Međutim u selima uže Hrvatske svega oko 40 % osnovnih škola ima po dva učitelja, a u slavonskim selima do 30 %. Istodobno u hrvatsko-slavonskim gradovima više od 80 % školskih obveznika polazi škole pri čemu na jednog učitelja dolaze u prosjeku 43 učenika. U selima uže Hrvatske polazak škola za polovicu je manji. No ipak na jednog učitelja dolazi u prosjeku 70-ero djece (bjelovarska županija) do maksimalno 100 djece (varaždinska županija). Ako k tome uzmemo u obzir premanjene školske prostorije, onda možemo lako zaključiti kako je takva nastava mogla izgledati. U slavonskim županijama situacija nije mnogo bolja. Radi se naime o prosječnom omjeru jedan učitelj prema 75-ero djece (virovitička i srijemska županija) do maksimalno 90 učenika (požeška županija).⁴⁸ Prema religioznoj pripadnosti najslabije su školu polazila pravoslavna djeca (u prosjeku 35 do 45 % školskih obveznika). Nešto bolje su polazila školu katolička djeca (u prosjeku 50 do 65 % školskih obveznika), a najbolje židovska djeca (u prosjeku 70 do 100 % školskih obveznika).⁴⁹

Visoke stope nepolaska osnovnih škola također su razlozi da je civilna Hrvatska i Slavonija spadala među zemlje s najvećim brojem nepismenih građana u Monarhiji. Prema popisu stanovništva iz kraja 1869. godine bilo je u strukturi seoskog stanovništva starijeg od 6 godina života više od 75 % potpuno nepismenih muškaraca i 88 % nepismenih žena. Među ostalim zemljama Monarhije više nepismenih građana imale su još samo Dalmacija, Istra, Galicija i Bukovina. Deset godina kasnije (1880) broj potpuno nepismenih građana u Provincijalu smanjen je u prosjeku za oko 8 %. Naime potpuno nepismenih muškaraca bilo je sada 68 %, a žena oko 80 %. U gradovima je također bilo mnogo nepismenih građana. U prosjeku oko 40 %.⁵⁰

Prerani dječji rad u svim oblicima također je stalna negativna pojava tijekom navedenih razdoblja. Osim što su djeca morala sudjelovati u tradicionalnim poslovima među kojima su najrašireniji čuvanje blaga na ispašama te kućna posluga u gradovima i na pojedinim vlastelinstvima, velik postotak djece radio je u tvornicama, pa i rudnicima. Za sada sam mogla utvrditi da su djeca ispod 14. godine života bila zaposlena u bakrenari u Bešlincu (registrirano 8-ero djece ispod navedenih godina života!). U zagorskim rudnicima (16), u tvornici stakla i rafineriji u Osredeku (10), u tvornici stakla u Ivanovpolju kod Daruvara (17), u tvornici konoplje u Čepinu (25), u tvornici ce-

⁴⁸ SLJ 1874, PSU I/1876, 502—503, 506—507, 512—513.

⁴⁹ SLJ 1874, PSU I/1876, 510—511; 516—517; Izvješće školstva 1884—5, 74, 85.

⁵⁰ Narodni popis 1869. Pregled I, 3. M. Zoričić, O pismenosti žiteljstva u krajevima Hrvatskoj i Slavoniji, Ljetopis Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, Zagreb 1902, XVI, 80—89.

menta u Beočinu (10), te u brojnim slavonskim pilanama.⁵¹ Zaposlena djeca u navedenim institucijama tretirana su jednako kao i odrasli radnici. Bila su istodobno i članovi tzv. »bolesničke blagajne« u koju su redovito plaćala određeni postotak svoje »zaslužbe«, ustvari dnevnice. No one su za svu zaposlenu djecu ispod 14. godine života jednako kao i za žene mnogo niže nego za muškarce.

V.

Za razliku od razvijenijih zemalja Monarhije za civilnu Hrvatsku i Slavoniju karakteristične su rane ženidbe. Na temelju službene statistike utvrdila sam da blizu 1/2 seoskih mladića ulazi u brak prije navršene 24. godine života. Oko 3/10 muškaraca ulazilo je u brak između 24. i 30. godine života, oko 2/10 između 31. i 40. godine života, a preostala 1/10 (većinom udovci) u kasnijim godinama. Žene su ulazile u brak još ranije. Gotovo 4/10 seoskih djevojaka ulazilo je u brak između 15. i 20. godine života. Oko 1/4 žena ulazilo je u brak između 21. i 24. godine života. Oko 2/10 između 25. i 30. godine života. Između 31. i 40. godine života udavalo se oko 10% žena (uglavnom udovica), a preostala 1/10 u kasnijim godinama (također udovice).⁵²

Rane ženidbe u hrvatsko-slavonskim selima osnovni su razlozi da u civilnoj Hrvatskoj i Slavoniji u usporedbi s ostalim zemljama Monarhije ima najviše oženjenih i udatih građana. U strukturi seoskog stanovništva iznad 15. godine života bilo je svega 20% neoženjenih muškaraca i oko 12% neudatih žena. Pritom postoje i velike regionalne razlike. Najviše neoženjenih i neudatih stanovnika bilo je u siromašnijim regijama i većim gradovima. Tako primjerice u riječkoj županiji prosječni udio neoženjenih muškaraca iznosi 25%, a neudatih žena oko 20%. Najmanje neoženjenih i neudatih osoba bilo je u slavonskim selima. Prema kvantitativnim iskazima bilo je u prosjeku oko 15% neoženjenih muškaraca i oko 10% neudatih žena. Važno je spomenuti da su navedeni pokazatelji ostali bez većih promjena između 1851. i 1880. godine. Vrijedili su i za Mađarsku, ali ne i za industrijski razvijenije zemlje Monarhije u kojima ima više od 30% neoženjenih muškaraca i više od 20% neudatih žena.⁵³

Dakako s rastom životne dobi postotni udio neoženjenih i neudatih osoba postepeno se smanjuje. Zato u dobnim skupinama iznad 40. godine života ima u prosjeku oko 8% neoženjenih muškaraca i oko 6% neudatih žena. Radi osiguranja potomstva muškarci su često uzimali mnogo mlade žene. To su razlozi da u navedenim desetljećima imamo veoma velik postotak udovica, i to kod mlađih dobnih skupina. Obudovjelih žena između 26. i 30. godine života evidentirano je u prosjeku oko 5%, između 31. i 40. godine živo-

⁵¹ Izvješće TOK Zagreb 1876, 94—96; Isto, 1877/78, 78—79; Isto 1879, 33, SI TOK Zagreb 1876—1880, 142—143; Izvješće TOK, Osijek 1881, 192—196.

⁵² MŽ PSU II/1875—1877, 2—5, 118—121, 234—237; MŽ PSU VII 1878—1880, 28—29, 244—245.

⁵³ SLJ 1874, PSU I/1876, 8—9; Narodni popis 1869, Pregled I, 2—4, M. Zoričić, Statističke crtcie, 11.

ta i do 10%. A između 41. i 50. godine života više od 20%. U starijim dobnim skupinama obudovjelih žena ima više od 50%.⁵⁴

U razdoblju neoapsolutizma nisu u službenim popisima stanovništva registrirani razvedeni brakovi. U slijedećim desetljećima broj razvedenih brakova postepeno se povećava, i to osobito u većim gradovima. Već krajem 1869. godine dolazi u gradovima uže Hrvatske jedan razvedeni brak prema 58 postojećih, a u slavonskim gradovima 1:66! Istodobno u riječkoj i bjelovarskoj županiji razvedeni brakovi prava su rijetkost, jer ima svega 5 registriranih razvedenih brakova. Radi se dakle o prosječnom omjeru 1:10.000! U ostale tri županije dolazi u prosjeku jedan razvedeni brak prema 475 postojećih. U slavonskim selima, možda zbog većeg broja Nijemaca i Mađara, 1:135.⁵⁵

Broj djece u tadanjim brakovima nije poznat. Ipak usporedimo li broj djece ispod 14. godine života s kvantitativnim iskazima o stanju brakova, dobivamo slijedeće pokazatelje: u užoj Hrvatskoj 1 postojeći brak ima 1,62 djece ispod 14. godine života, u Slavoniji 1:1,50. Pokazatelji su relativni jer stariji brakovi nemaju djece ispod 14. godine života. Potvrđuju se ipak činjenice da brakovi u Slavoniji imaju dosta manje djece nego u užoj Hrvatskoj. Za sada raspoložem pokazateljima prema kojima prosječne stope fertiliteta u Provincijalu iznose krajem 1880. godine 228 (na 1000 žena u dobi između 15. i 50. godine života), u Austriji 278, u Mađarskoj 230. Na temelju ovih činjenica suvremenici su smatrali da visoke stope nataliteta u Provincijalu nisu posljedica veće plodnosti nego veoma velikog broja oženjenih i udatih stanovnika.⁵⁶

VI.

U daljnjim analizama demografskog sastava stanovništva iznad 14. godine života razlikujem najprije dvije osnovne socijalne kategorije. To su aktivni ili zaposleni građani među kojima ima i manji broj žena, ali i djece ispod 14. godine života kako sam to već spomenula. Slijedeća društvena skupina su pasivni ili nezaposleni građani (uzdržavani). To su uglavnom žene, te građani stariji od 60 godina života. O njima će također još biti riječi.

Usljeđ započetog procesa ukidanja feudalnih odnosa nakon 1848. godine kvantitativni udio zaposlenih ili aktivnih stanovnika postepeno raste, i to ne samo u gradovima nego i u selima. Krajem 1857. godine prosječni udio aktivnih stanovnika u hrvatsko-slavonskim selima iznosi nešto više od 3/10, a tijekom slijedeća dva desetljeća oko 4/10. U gradovima je taj proces intenzivniji i kreće se u prosjeku od 4/10 (1857. godine) do gotovo 5/10 između 1869. i 1880. godine. Radi se dakle o laganom opadanju pasivnosti građana koje u navedenim razdobljima iznosi u gradovima oko 0,30% godišnje, a u hrvatsko-slavonskim selima oko 0,10% godišnje.⁵⁷

⁵⁴ M. Zoričić, n. dj. 12, tabl. 6.

⁵⁵ SLJ 1874, PSU I/1876, 8—9.

⁵⁶ Suvremenici su znali da rani brakovi loše utječu na plodnost. M. Gross, n. dj., 39—40; M. Zoričić, n. dj., 6—7.

⁵⁷ TSM III/1, tabl. 2, 132; SUB 1857, 120—121; M. Gross, n. dj., 57—59; SLJ 1874, PSU I/1876, 4—5; NRPŽ 1880. PSU VIII/1882, 6; M. Zoričić, n. dj., 21—22, tabl. 13

U strukturi aktivnog (zaposlenog) stanovništva razlikujem zasad četiri osnovne kategorije zanimanja. To su intelektualna zvanja, poljoprivrednici u najširem smislu te riječi, dakle zaposleni u agraru, stočarstvu, šumarstvu, vinogradarstvu, voćarstvu i drugim agrarnim kulturama, zatim zaposleni u obrtu i trgovini te ostala razna zanimanja.

Prema broju zaposlenih u agraru civilna Hrvatska i Slavonija je na prvom mjestu u usporedbi s ostalim zemljama Monarhije. Za vrijeme neoapsolutizma kvantitativni pokazatelji o zaposlenima u poljoprivrednoj proizvodnji u hrvatsko-slavonskim selima kreću se od 75,06% (bivša osječka županija) do maksimalno 86,75% (zagrebačka županija). Tijekom slijedećeg desetljeća Provincijalu su pripojene bjelovarska i srijemska županija, dva izrazito agrarna područja, što utječe na daljnje povećanje zaposlenih u poljoprivrednoj proizvodnji. Daljnji faktor koji također uzrokuje kvantitativno povećanje zaposlenih u agraru jest sve ubrzanije raspadanje zadružnih gospodarstava. Radi se naime o porastu sitnih zemljišnih vlasnika. U hrvatsko-slavonskim gradovima poljoprivredna je proizvodnja na drugom mjestu po broju zaposlenih (!) što odmah govori da su trgovina i obrt nerazvijeni. U razdoblju neoapsolutizma prosječni kvantitativni udio zaposlenih u poljoprivrednoj proizvodnji u gradovima iznosi 14,15%. U slijedeća dva desetljeća povećao se te iznosi u prosjeku 20,52%. Navedeno povećanje svakako je posljedica proširenja gradskih teritorija na kojima su se stanovnici bavili uzornom obradom manjih parcela vrtova, voćnjaka i vinograda.

U svrhu analize socijalnog sastava zaposlenih u poljoprivredi razlikujem najprije dvije osnovne kategorije. To su zemljoposjednici i pomoćni radnici. Zemljoposjednici su malobrojna vlastela veleposjednici, zatim brojne zadruge kao cjeline (jer pojedini članovi zadruge ne mogu biti posjednici, osim ako se ona raspadne) te sve veći broj sitnih zemljišnih posjednika koji se javljaju raspadanjem zadruga (u najviše slučajeva tajnim). Zemljoposjednika navedenih kategorija evidentirano je krajem 1857. godine oko 10% prema ukupnom prisutnom domaćem stanovništvu, ili nešto više od 3/10 prema aktivnom stanovništvu. Zemljoposjednika navedenih kategorija bilo je najmanje u tadanjoj zagrebačkoj županiji (25,36% prema aktivnom stanovništvu) i požeškoj županiji (28,88%). Najviše zemljoposjednika bilo je u riječkoj županiji (oko 36%), što upućuje na zaključak da se radi o većem broju sitnog zemljišnog posjeda. Koliko je pritom vlasnika veleposjeda, koliko zadružnih gospodarstava, a koliko vlasnika sitnih zemljišnih posjeda zasad nije bilo moguće utvrditi.

Pomoćnih radnika nema u zadružnim gospodarstvima jer su u zadrugi svi članovi jednakopravni vlasnici zemlje i zajednički je obrađuju. Pomoćni radnici u poljoprivrednoj proizvodnji jesu obiteljski pomoćnici, uglavnom muškarci, najvećim dijelom članovi bivših zadruga. Nadničari i drugo pomoćno osoblje (uglavnom sluge) zaposleni na velikim vlastelinstvima ili kod vlasnika manjih zemljišnih posjeda, iskazani su u popisnim statistikama zasebno. Pomoćnih radnika navedenih kategorija nabrojeno je krajem 1857. godine više od 1/2 prema aktivnom stanovništvu. Najviše ih ima u zagrebačkoj županiji (nešto više od 6/10) te požeškoj županiji (također više od 1/2), dakle u županijama u kojima ima istodobno najmanje zemljoposjednika. Najmanje po-

moćnih radnika nabrojeno je u riječkoj županiji (48⁰/o) u kojoj istodobno ima najviše sitnih zemljoposjednika.

Kada je riječ o društvenoj skupini koja je zaposlena u svim granama tadanje poljoprivredne proizvodnje, valja imati na umu da se radi o najvećoj socijalnoj skupini, koja je nakon 1848. godine ušla u proces postepenog ukidanja feudalnih odnosa. Riječ je o započetom procesu zemljišnog rasterećenja odnosno o oslobađanju selišta od davanja gospoštijama, kao i njihovu pretvaranju u seljačko privatno vlasništvo uz naknade vlasteli za prihode s tih zemljišta. Regulacija tih procesa načelno je provedena na temelju carskih patenata iz 1853. i 1857. godine.⁵⁸ Nakon sloma neoapsolutizma spomenuti su patenti smatrani nelegalnima. Zato je Hrvatski sabor morao konačno donijeti novi Zakon o zemljišnom rasterećenju 1876. godine, ali je i on štitió stare zahtjeve feudalne gospode. Zato žestoki sporovi između vlastele i seljaka za zemlju, u prvom redu za šume, pašnjake i vinograde, nisu prestajali sve do konačnog sloma Monarhije 1918. godine.⁵⁹

Proces zemljišnog rasterećenja povlačio je za sobom i ubrzano raspadanje zadružnih gospodarstava. Budući da nije bilo uređenih pravnih normi koje bi regulirale taj proces, učestale diobe u seljačkim obiteljima izazivale su dugotrajne sporove i svađe koje su uvelike ometale ionako zaostalu obradu zemlje. Da bi zaustavile taj proces, vlasti su uglavnom branile diobe zadružnih imanja, ali je bilo i suprotnih mišljenja koja su zagovarala likvidaciju. Jedan i drugi način rješavanja problema našao se uskoro na dnevnom redu Hrvatskog sabora 1861. godine i kasnije. Međutim potrebne pravne norme nisu mogle biti donesene prije 1873. godine, tj. nakon revizije ugarsko-hrvatske nagodbe. Zato se i dogodilo ono najgore: tajno razvrgavanje zadružnih gospodarstava sa svim njegovim pogubnim posljedicama. Dugo očekivani zakon o zadrugama od 3. ožujka 1874. godine, te zadružni zakon od 29. prosinca 1876. godine za područja pripojenih dijelova bivše durđevačke i križevačke pukovnije Provincijalu i nisu mogli drugo nego potvrditi postojeće stanje, što znači »neograničenu i slobodnu djelitbu zadružnog posjeda«.⁶⁰

Pretpostavljam da su upravo nedovoljno rješavanje bitnih pitanja zemljišnog rasterećenja, a osobito nekontrolirano raspadanje zadružnih gospodarstava, jedan od osnovnih razloga da službene statistike nakon 1857. godine ne donose više razgraničene iskaze o posjednicima zemljišta i pomoćnim radnicima u poljoprivrednoj proizvodnji. Zbog neuređenih sudova konkretnu situaciju, koja se osim toga mijenjala iz dana u dan nije bilo lako znati. Postoje doduše veoma pregledni izvještaji gruntovnih oblasti o broju promjena u posjedu nekretnina kao i o njihovim novčanim vrijednostima nakon 1865. godine. Kao uzroke navedenih promjena oni doduše spominju raspadanje zadruge i financijsku krizu koja je izbila u Beču 1873. godine. Ali pritom ne donose nikakve kvantitativne iskaze o nosiocima navedenih promjena.⁶¹ Zato

⁵⁸ O navedenim procesima v. M. Gross, n. dj., 155—190. Zemljišno rasterećenje — postepeno ukidanje feudalnih odnosa.

⁵⁹ N. Nikolić, Kronika župe Bistra i Agrarno-ekonomska struktura Bistranske Poljanice. Građa za gospodarsku povijest Hrvatske 14, Zagreb 1962.

⁶⁰ M. Smrekar, n. dj., IV, 965—972. Temeljni propisi o uređenju zadruge.

⁶¹ Micna u posjedu teretih i nekretnina za godine 1865—1879. PSU VI, Zagreb 1880. Ur. F. Vrbančić.

se moramo zadovoljiti samo činjenicama prema kojima udio zaposlenih u poljoprivrednim zanimanjima nakon 1857. godine iznosi u županijama uže Hrvatske nešto više od 90% prema aktivnom stanovništvu, a u slavonskim županijama više od 84%. Prema tome prosječni porast zaposlenih u poljoprivrednoj proizvodnji u županijama uže Hrvatske iznosi nakon 1857. godine oko 8%, a u slavonskim županijama oko 8,50%. Pretpostavljam da se radi o porastu sitnih zemljišnih vlasnika koji se najvećim dijelom stvaraju raspadanjem zadružnih gospodarstava, a kasnije i zbog posljedica spomenute financijske krize.

Prema popisu stanovništva iz 1880. godine u cijelom području srijemske i riječke županije nije više bilo zadruga. U ostalim županijama kreće se udio članova postojećih zadruga između 10 i 20% prema ostalim građanima koji su zaposleni u poljoprivrednoj proizvodnji. Valja reći da upravo u ovoj potonjoj skupini poljodjelaca (nezadrugara) ima najviše članova tajno razdijeljenih zadruga. Taj razorni proces napredovao je najviše u siromašnijim i gusto naseljenim županijama uže Hrvatske. Najprije su to zagrebačka i varaždinska županija, zatim djelomično križevačka županija, te najsiromašniji i neplodni dijelovi riječke županije. U spomenutim županijama prosječni udio poljoprivrednika bivših članova tajno razdijeljenih zadruga iznosi u prosjeku 70%. Međutim u slavonskim je županijama bilo malo tajno razdijeljenih zadruga.⁶²

U nedostatku izvorne građe, koja bi omogućavala daljnje analize u pogledu socijalnih promjena koje nastaju raspadanjem zadruga, mislim da možemo barem približno pratiti razvoj i na temelju slijedećih činjenica. Svaki zaposleni u poljoprivrednim zanimanjima trebao je tijekom 1857. godine obraditi u prosjeku 10,11 jutara zemljišnog posjeda (zajedno sa šumama i svim vlastelinskim imanjima), a krajem 1869. godine 7,70 jutara. Istodobno u slavonskim županijama dolazi na jednog zaposlenog u poljoprivrednoj proizvodnji 20 jutara zemlje istih kategorija, a krajem 1869. godine samo 14 jutara. Kvantitativni pokazatelji u odnosu na sitnjenje zemljišnih posjeda bili bi još mnogo većih razmjera ako bi se izdvojili veliki zemljišni posjedi (vlastelinski). To zasad nije moguće zbog već spomenutih nedostataka izvorne građe. Jedino sam mogla utvrditi da je u županijama sjeverozapadne Hrvatske bilo krajem 1880. godine 207 veleposjednika. Oni su vlasnici 143.130 ha zemlje ili oko 3/10 produktivnih površina (bez šuma).⁶³ Zagrebačka županija imala je pritom 93 veleposjednika vlasnika 73.213 ha zemlje, što iznosi više od 3/10 svih produktivnih površina. U varaždinskoj županiji bilo je 86 veleposjednika s 56.917 ha zemlje ili oko 4/10 prema ukupnim obradivim površinama. Na području križevačke županije bilo je 28 veleposjednika s 19.080 ha zemlje ili oko 15% ukupnih županijskih površina. Oko 1/2 identificiranih veleposjednika imalo je posjede u površini od 100 do 300 ha zemlje, pri čemu oko 4/10 samo manje posjede od 100 do 200 ha. Zemljišni posjedi manji od 100 ha (ili 173,80 jutara) nisu smatrani veleposjedom. Oko 2/10 ovdje identificiranih veleposjednika imalo je posjede u prosječnoj veličini od 300 do 900 ha zemlje, a manje od 1/10 od 1000 do 1500 ha. Velike posjede od 1500 do 3000 ha ima-

⁶² M. Zoričić, n. dj., 24—25.

⁶³ SI TOK Zagreb 1876—1880, 57—62.

lo je svega 10 veleposjednika. Zemljišne posjede veće od 3000 ha imalo je 8 veleposjednika. Među njima su najveći zagrebački kaptol s 5.527 ha (ili 9.605 jutara) zatim zagrebački nadbiskup s 4.430 ha (ili 9.605 jutara), grof Artur Nugent s 4.187 ha (ili 7.465 jutara), i konačno knez Thurn-Taxis s 10.062 ha (ili 17.488 jutara) zemlje, koji je prema tome najveći veleposjednik u užoj Hrvatskoj. Među ostalim veleposjednicima ističu se grof Pavao Drašković s 3.318 ha zemlje, grof Rudolf Erdödy s 4.939 ha zemlje, Ferdo Inkey sa 7.466 ha (ili 12.976 jutara), te Gustav Batya s 3.693 ha. Prema socijalnom sastavu većina srednjih i velikih veleposjednika bili su grofovi ili baruni stranog porijekla (uglavnom mađarskog). Gotovo svi su bili banski pozvanici u saboru godina 1868—1871. te 1873—1875. Dvojica od njih zasjele su i na bansku stolicu: Koloman Bedeković i Levin Rauch. Zemljoposjednika domaćeg porijekla bilo je nešto više među manjim veleposjednicima. Neki od njih bili su istodobno županijski, kotarski, gradski ili vladini činovnici. Među identificiranim veleposjednicima svih kategorija bilo je i žena koje su nasljednice pojedinih imanja. Među srednjim i malim posjednicima bilo je također trgovaca i poduzetnika. Većina veleposjednika svih kategorija davala je redovito svoje posjede u zakup pojedincima ili većem broju osoba uz različite uvjete i različite vremenske rokove. Njihova imena nisam zasad uspjela identificirati.

U strukturi obradivih površina, kao i na svim kategorijama posjeda preovladavaju oranice. Na području uže Hrvatske oranice su zapremale nešto više od 3/10 obradivih površina. Izuzetak je samo bjelovarska županija koja ima u prosjeku oko 4/10 oranica, te riječka županija koja zbog brdovitog i kamenitog tla ima svega oko 8% oranica. U slavonskim županijama oranice zapremaju oko 4/10 obradivih površina, pri čemu samo srijemska županija oko 5/10.⁶⁴ Za razliku od sitnog zemljišnog posjeda kod kojega još i krajem osamdesetih godina prevladava tropoljni sistem, srednji i veliki posjednici već nakon šezdesetih godina postepeno uvode plodored (svakogodišnja izmjena žitarica s biljkama za stočnu hranu i industrijskim biljkama). Usto su razmjerno brzo uveli primjenu gospodarskih strojeva (željezni plugovi, mlatila, kultivatori, strojevi za ruljenje kukuruza, kružne pile, sisaljke za natapanje itd.) te uzgoj plemenitih pasmina stoke. Većini veleposjednika je to bilo moguće jer su uspjeli dobiti visoke hipotekarne zajmove bilo kod austrijske vjersijske banke Boden-Credit-Anstalt u Beču ili kod austrijske podružnice Narodne banke u Zagrebu, odnosno kasnije kod podružnice Austro-ugarske banke u Zagrebu.⁶⁵ Nedostatak »jeftinog kredita u zemlji« uz nerazvijenost komunikacija, te nezadovoljavajući proces rješavanja agrarnih odnosa, bitni su razlozi da sitni zemljišni posjed ne uvodi moderniji način obrade zemlje. Usto je sitni zemljišni posjed onemogućavao svojim vlasnicima držanje dovoljnog broja stoke, pa su sve to bili daljnji razlozi da prinosi s malih seljačkih posjeda veoma zaostaju za prinosima s vlastelinskih imanja.

Na oranicama uže Hrvatske najraširenije ratarske kulture su kukuruz koji u količinskoj strukturi svih žitarica zauzima gotovo 7/10 u odnosu na pro-

⁶⁴ Navedene vrijednosti pojednake su za sva razdoblja. M Gross, n. dj., 190—191; SLJ 1874, PSU 1/1876, 188—189; M. Zoričić, n. dj., 26, tabl. 15.

⁶⁵ A. Szabo, Osnivanje i razvoj novčanih zavoda u civilnoj i vojnoj Hrvatskoj i Slavoniji 1846—1880, Historijski zbornik XXXVIII (1), 31—73, 56.

sječne godišnje prinose. Na drugom mjestu je raž oko 2/10 prosječnih godišnjih prinosa. Na pšenicu otpada oko 5⁰/₁₀ svih prinosa i na ječam također oko 5⁰/₁₀. Nakon šezdesetih godina u ostalim je kulturama sve više zastupljen krumpir koji često zamjenjuje kruh osobito u siromašnijim krajevima i za vrijeme gladi. Između 1870. i 1880. godine krumpir je u strukturi ostalih agrarnih kultura zastupljen s više od 1/2, proja sa oko 2/10 svih prinosa, zob i mahunarke također s oko 2/10, te ostale kulture među kojima ima najviše zelja i sočivica s oko 1/10.⁶⁶ U Slavoniji je najzastupljenija ratarska kultura pšenica, osobito u srijemskoj županiji koja se tada smatrala evropskom žitnicom. Zatim slijede raž, napolica, ječam i kukuruz vrlo dobrih kvaliteta. Osim navedenih kultura u Provincijalu se mnogo siju i tzv. industrijske biljke. Među ovima na prvom su mjestu lan i konoplja koje služe za zadovoljavanje domaćih potreba za izradu različitih vrsta platna i seoske odjeće. Šećerna repa sijala se mnogo u sjeverozapadnoj Hrvatskoj za potrebe šećerane u Čakovcu i još više u Slavoniji za potrebe velike šećerane u Čepinu kraj Osijeka. No budući da su obje tvornice obustavile rad zbog posljedica financijske krize 1873. godine, kulture šećerne repe svedene su na minimum. Nakon 1848. godine sađenje duhana postalo je državni monopol pa je ova kultura gotovo sasvim zamrla. Pouzdanim kvantitativnim pokazateljima o visinama prosječnih uroda žitarica i ostalih poljoprivrednih kultura s vlastelinskih i seljačkih oranica zasad ne raspoložem. Određenu sliku o visini i kvalitetama prihoda za razdoblje između 1870. i 1880. godine svakako osvjetljuju činjenice prema kojima se prosječna financijska vrijednost čistog prihoda po jednom hektaru na oranicama uže Hrvatske kreće od 4 forinte (riječka županija) do maksimalno 8 forinti (križevačka županija). Prosječni prihodi sa slavonskih oranica viši su u prosjeku za oko 50%! Prosječna vrijednost čistog prihoda po jednom hektaru kreće se od 6 forinti (požeška županija) do maksimalno 13,10 for. (srijemska županija).⁶⁷

Oko 2/10 produktivnih površina u civilnoj Hrvatskoj i Slavoniji pokriveno je livadama i pašnjacima. No u strukturi sitnih seljačkih posjeda to su bile neznatne površine. Zato su one razlozi više koji uvjetuju dramatične seljačke borbe za šume i pašnjake bez kojih je održavanje stoke nemoguće. Na temelju detaljne analize službene statistike o stanju stočnog fonda iz razdoblja neoapsolutizma te iz kraja 1869. godine utvrdila sam da se radi o porastu stočnog fonda. Istina prosječni broj grla po jednom stanovniku iznosi 1,25 u oba razdoblja. Međutim valja pritom uzeti u obzir da se kvantitativni iskazi iz kraja 1869. godine odnose na kraj prosinca kada je najveći dio stoke već poklan u konzumne svrhe, što nije bio slučaj u listopadu 1857. godine. U strukturi stočnog fonda najzastupljenija su svinjska grla, osobito na slavonskim vlastelinstvima, zatim ovce kojih je također sve više u Slavoniji, dok su ostale vrste slabije zastupane. O intenzitetu razvijenosti stočarstva u Slavoniji vrlo dobro govore i slijedeće činjenice. Krajem 1869. godine na je-

⁶⁶ Prva izložba 1864, 30—31; P. Matković, n. dj., 58—61; SI TOK Zagreb 1876—1880, 21, 24—25; Izvješće TOK Osijek 1881, 3—35.

⁶⁷ M. Zoričić, n. dj., 29—30, tabl. 16a, 16b. Prosječne financijske vrijednosti u Vojnoj krajini mnogo su niže nego u Provincijalu. Kreću se od 0,61 do 8,16 for. po hektaru. Isto, 29—30.

dnog stanovnika u Slavoniji dolazilo je u prosjeku 1,90 grla stoke, u užoj Hrvatskoj 0,92 a u Ugarskoj 1,82!⁶⁸ Trgovinu stokom vodili su pojedini veletrgovci i zakupnici. Glavna vanjska tržišta bila su Budimpešta, Beč i Trst, odakle se dobar dio otpremao u Njemačku.

Deset godina kasnije, to jest krajem 1880. godine dolazi do ubrzanog opadanja stočnog fonda, i to najviše u Slavoniji. Naime opadanje stočnih grla iznosi u županijama uže Hrvatske 28%, a u Slavoniji 46%!⁶⁹ Razlozi su tome mnogostruki. Među njima ističem česte kuge i druge stočne pošasti koje su se sporadično javijale, zatim držanje loših pasmina stoke na seljačkim imanjima te ogroman nedostatak stručnih veterinarara. Naime početkom osamdesetih godina bila su u Provincijalu svega 34 veterinarara, od čega 22 u užoj Hrvatskoj, a 12 u Slavoniji.⁷⁰ Osim toga, na veliko opadanje stočnog fonda osobito u Slavoniji veoma mnogo utjecala je i financijska kriza 1873. godine koja je privremeno blokirala sva inozemna stočna tržišta. Pritom je važna i sve veća oskudica žirovine zbog velikih i neurednih sječa hrastovih šuma, i konačno javne dražbe stoke osobito u slavonskim selima. Za sanaciju ovog potonjeg problema osječka komora predlagala je uvođenje »stočnog minimuma« koji ne bi podlijegao dražbi, ali nažalost bez uspjeha.⁷¹

U strukturi ostalih produktivnih površina vinogradi i vrtovi zapremali su manje od 5%. Ove kulture dobro su razvijene u okolici većih gradova u kojima se takve vrste robe u svježem stanju najlakše prodaju. Vrlo dobro su razvijene na vlastelinskim posjedima po brežuljkastim predjelima uže Hrvatske, ali i na obroncima slavonskih županija. Zagorske i slavonske šljive kao i druge vrste svježeg voća bile su vrlo tražene u svim gradovima Monarhije, ali su trgovinu svježim voćem onemogućavale nerazvijene prometnice. Umjesto toga za izvoz se proizvodio pekmez od šljiva i vrlo dobre vrste šljivovice.

Uz spomenuto uzorno obrađivanje vrtova osobito u blizini gradova, vinogradarstvo je bilo jedna od najrentabilnijih privrednih grana, osobito u Srijemu. Osim srijemskog žita na glasu su bila i srijemska vina, pod nazivom »Pištinač«, »Beočinač«, »Salaksija«, »Vukovo«, »Kesten« itd. Na području uže Hrvatske spominju se istodobno moslavačka i kalnička vina, te zagrebačka, zagorska i druga vina.⁷² Na Prvoj velikoj gospodarskoj izložbi u Zagrebu 1864. godine uz kvalitetne vrste žitarica najvećim dijelom s vlastelinskih imanja, navedene vrste vina bile su također vrlo dobro zastupane.

Prosječni godišnji prihodi s hrvatsko-slavonskih vinograda u novčanim vrijednostima veći su od oranica za 100% po jednom hektaru. U riječkoj i bjelovarskoj županiji te slavonskim županijama za 150 do 300%.⁷³ Dakako

⁶⁸ Narodni popis 1869. Pregled II, 8—9; Izvješće TOK Zagreb 1876, 22; Izvješće TOK Osijek 1881, 46—47.

⁶⁹ NRMŽ 1880, FSU VIII/1882. III, 12—13. Izvješće TOK Osijek 1881, 46—47.

⁷⁰ Izvješće TOK Zagreb 1879, 14—15; M. Zoričić, n. dj., 136, tabl. 90.

⁷¹ Izvješće TOK Osijek 1881, 43—45.

⁷² Izvješće TOK Zagreb 1877/78, 19—22. Vinogradarstvo i trgovina vinom. Izvješće TOK Osijek 1881, 32—35. Vinogradarstvo.

⁷³ NN 1873. Br. 130. 7. VI. Izkaz vinskog prihoda u Hrvatskoj i Slavoniji prosjekom od 12 godina (1861—1872); M. Zoričić, n. dj., 29—30, tabl. 16a, 16b.

drugo je pitanje tko su vlasnici navedenih kultura i kolikim površinama raspolažu. Za sada sam mogla utvrditi da su sitna seljačka imanja, a to vrijedi i za Slavoniju, trpjela još i krajem sedamdesetih godina »od debele neukosti u svakom smislu«, osobito »što se vinogradarstva« kao i »proizvođanja i manipulacije vina tiče, — navlastito jošte i nedostatak potrebnih u tu svrhu sredstava, kao što su: badnji, ožimae, vinsko posuđe i valjane pivnice. S nedostatka tih sredstava biva, da pokraj najboljeg materijala ne može pučanstvo spremiti širu i postupati s vinom onako, kako treba da bude.«⁷⁴ U sedamdesetim godinama navedenim nedostacima »pridružilo se još izopačivanja vina, čemu su stavili početak nesolidni trgovci, dapače ga uprav potaknuli.«⁷⁵ Oko 1/2 proizvedenog vina konzumiralo se u zemlji za domaće potrebe. Preostali dio proizvodnje bio je namijenjen za izvoz. Veći dio izvezio se u zapadne dijelove Monarhije, a samo manji dio u Švicarsku, Njemačku, pa i Francusku. Međutim i ovu su trgovinu uvelike onemogućavale slabe ili nezgrađene prometnice. Prema izvještaju osječke komore srijemski su putovi tako loši »da se za kišovita vremena veći tovar ni voziti ne može. Parobrodi na Dunavu koji promet na tom najglavnijem vodenom putu posreduju, pružaju trgovini vinom samo neznatnu pomoć. Name promet na Dunavu od prosinca skoro do polovice ožujka prestaje, pak trgovina vinom baš u najglavnije doba zapinje.«⁷⁶ Da bi otklonili navedene probleme, slavonski su privrednici osnovali Prvo srijemsko vinarsko dioničarsko društvo u Iloku. Osim toga gotovo sva vlastela i veleposjednici bili su članovi Hrvatsko-slavonskog gospodarskog društva u Zagrebu ili kasnije osnovanog Slavenskog gospodarskog društva u Osijeku. Redovito su bili pretplaćeni na njihove stručne časopise, kao i drugu relevantnu stručnu literaturu koja je donosila najrazličitija iskustva i rezultate modernijih načina obrade zemlje i svih poljoprivrednih kultura. Za sitnog zemljoposjednika, usto još i nepismenoga, sve je to bilo preskupo i dijelom nerazumljivo.

U navedenim razdobljima šume su zapremale oko 4/10 produktivnih površina. Izuzetak su jedino riječka i požeška županija u kojima šume pokrivaju više od 1/2 svih produktivnih površina, te srijemska županija u kojoj ima malo šuma, svega oko 15%.⁷⁷ Neposredno nakon 1848. godine više od 9/10 šumskih površina u Provincijalu vlastelinski su posjedi u kojima su bivši posjednici imali određena prava. Preostala 1/10 su državne šume, najvećim dijelom u riječkoj županiji, te kasnije pripojenoj bjelovarskoj županiji. Uslijed otkupa nastajale su općinske šume kao zajednički posjed svih stanovnika dotične općine koji su na njezinom području imali urbarijalni selišni posjed. Pravo na uživanje općinskih šuma imali su još bivši želiri te mjesni učitelj i župnik. O intenzitetu otkupa šuma kao i njegovim rezultatima svakako govore činjenice prema kojima se još krajem sedamdesetih godina gotovo 1/2 šum-

⁷⁴ Prva izložba 1864, 32—34; Izvješće TOK Zagreb 1876, 23—28; Izvješće TOK Osijek 1881, 32—35.

⁷⁵ Izvješće TOK Zagreb 1876, 25.

⁷⁶ Izvješće TOK Osijek 1881, 35.

⁷⁷ SLJ 1874, PSU 1876/I, 188—189. Produktivna površina u ha (hektarima); M. Zoričić, n. dj., 26, tabl. 15; P. Matković, n. dj., 66; Za razdoblje neoapsolutizma v. također M. Gross, n. dj., 191.

skih površina u užoj Hrvatskoj nalazi u rukama vlastele. Općinske šume u kojima su seljaci imali pravo ispaše stoke, zatim pravo žirovine i drvarenja za vlastite potrebe zapremale su u prosjeku oko 3/10 šumskih površina. Pritom su izuzetak riječka i varaždinska županija u kojima općinske šume zapremaju svega 7,50% šumskih površina, te bjelovarska županija u kojoj općinske šume zapremaju više od 6/10 šumskih površina. Osim toga u bjelovarskoj županiji nema krajem sedamdesetih godina »dužnostima opterećenih šuma« niti šuma pod segregacijom. Dužnostima opterećenih šuma ima najviše u riječkoj županiji, u prosjeku nešto više od 60%. U slavonskim županijama, to jest požeškoj i virovitičkoj županiji, u rukama vlastele nalazi se više od 9/10 šumskih površina. Preostala 1/10 isključivo su općinske šume. U srijemskoj županiji vlasteli pripada nešto više od 1/2 šumskih površina. Oko 4/10 nalazi se pod segregacijom. Općinskih šuma ima nešto više od 5%, te dužnostima opterećenih šuma 0,03% površina.⁷⁸

Tijekom navedenih razdoblja materijalne vrijednosti hrvatsko-slavonskih šuma karakteriziraju drva »visokog odgoja«. Među njima prevladavaju hrast i bukva, osobito u Slavoniji. U odnosu na bjelogorično drveće, Slavonija se tada smatrala najbogatijom zemljom u Monarhiji. Crnogoričnih šuma bilo je najviše u riječkoj županiji, osobito Gorskom kotaru. Kestenika je bilo najviše u šumama uže Hrvatske, osobito u varaždinskoj županiji. Drugo osnovno obilježje hrvatsko-slavonskih šuma bila je velika starost ali i visoka kvaliteta drveća. I to najviše u golemim i nepristupačnim dijelovima hrastovih šuma u dolinama rijeka Drave i Save. Početkom osamdesetih godina u ovim područjima nisu rijetkost zdravi hrastovi gorostasi promjera 2 do 3 metra, visine 40 do 50 metara, a prosječne starosti 200 do 600 godina.⁷⁹ Kao treću karakteristiku hrvatsko-slavonskih šuma ističem njihovo loše i neuredno iskorištavanje. I unatoč postojećem zakonu o korištenju šuma iz 1852. godine (koji je u Provincijalu uveden 1. siječnja 1858), te kasnijim zakonskim propisima iz 1863. i 1871. godine, šume se u Hrvatskoj neredovito sijeku i nemilice haraju. Ovim neurednostima osobito su izložene općinske šume, zatim šume koje imaju više gospodara, i konačno one šume ili dijelovi vlastelinskih šuma koje su kasnije »tuđinci« u svrhu trgovine pokupovali.⁸⁰ Uz dugotrajne i neuređene odnose između vlasnika šuma i bivših podložnika, jedan od glavnih razloga navedenog stanja kao i ponašanja većeg dijela seoskog stanovništva bili su loši putovi i komunikacije, koji se prema komorskim izvještajima »ne dadu opisati«.⁸¹ Pustošenju šuma veoma su mnogo pridonosile česte poplave nereguliranih rijeka, premda su zahtjevi za njihovo uređenje urgirani iz godine u godinu.⁸² To su dakle bili razlozi da seljaci u svrhu drvarenja i krčenja šuma, te za pašnjake i tovljenje blaga, osobito svinja, koriste isključivo, a time i prekomjerno samo pristupačne dijelove šuma. Osim navedenih problema eventualnu regeneraciju opustošenih dijelova šuma tako-

⁷⁸ SI TOK Zagreb 1876—1880, 45—46. Šumarstvo.

⁷⁹ Isto. Izvješće TOK Osijek 1881, 60—63. Slavonske šume.

⁸⁰ Isto. P. Matković, n. dj., 69—71.

⁸¹ Izvješće TOK Osijek 1881, 59.

⁸² Isto.

der ugrožavaju sve veći nedostaci radne snage uslijed već spomenutog raspadanja zadruga, kao i sve većeg iseljavanja iz zemlje.

Iskorištavanje hrvatsko-slavonskih šuma u svrhu trgovine intenzivirano je već u vrijeme ilirskog pokreta. Tako su primjerice Vaso Kotur iz Siska i Nikola Vranjican iz Karlovca započeli već 1842. godine proizvoditi francusku dugu (bačvarsku građu) na vlastelinstvu grofa Erdödyja u Moslavini. Iste godine započela je u Slavoniji skromna izrada njemačke bačvarske građe koja se povećava tek nakon 1848. godine. Za neoapsolutizma registrirana su u Provincijalu 43 trgovca i poduzetnika drvom, uglavnom francuskom dugom (1852). Među većim poduzetnicima ističu se Martin Crnković, Iginio Scarpa, Eugen Ciotta i Nikola Durbešić iz Rijeke, braća Vranjican u Senju, Karlovcu i na Rijeci, Vjenceslav Turković, Franjo Türk, Davila Dadić, Lagjević, Lukšić, Mayer i drugi iz Karlovca, Bertović Toma u Hrvatskom zagorju.⁶³ Stanovite poticaje hrvatskoj trgovini drvom dala je i bečka izložba 1857. godine na kojoj su predstavljeni mnogi šumski proizvodi, osobito hrastovi iz Slavonije. Međutim »zlatno doba« hrvatsko-slavonske trgovine šumskim drvima bilo je između 1862. i 1873. godine, što znači da se poklopilo s godinama razmjernije konjunktura u Monarhiji pogotovo nakon 1867. No procvat slavonske trgovine drvima omogućila je ustvari izgradnja južne željezničke pruge Sisak—Zidani Most (1862) koja je ujedno olakšala put prema Trstu. Kasnija pruga Karlovac—Rijeka (1873), koja je otvarala put prema bližoj riječkoj luci, izgrađena je zbog izbijanja poznatog bečkog kraha 9. svibnja iste 1873. godine prekasno.

Primorska trgovina drvom bila je mnogo slabijeg intenziteta i gravitirala je većim dijelom prema Rijeci posredstvom skromnih lokalnih i šumskih cesta koje su u tu svrhu izgradili pojedini poduzetnici, te starijom primorskom cestom Senj—Rijeka.⁶⁴ Za ilustraciju odnosa između primorske i slavonske trgovine drvom do kraja 1873. godine navodim da su krajem šezdesetih godina male primorske pilane od kojih oko 2/3 datira još iz vremena ilirizma, izrezale godišnje do 40.000 m³ trupaca a veće slavonske pilane više od 90.000 m³. Istodobno se među primorskim pilanama ističu kao najveće pilana M. Bauera u Gložiću (osnovana 1866) s godišnjim kapacitetom od 5.000 m³ izrezanih trupaca, i pilana A. Korosecza i sina (1870) u Fužinama s godišnjim kapacitetom od 4.000 m³ izrezanih trupaca. U sjevernoj Hrvatskoj nešto veću pilanu posjedovao je jedino Guido Pongratz u Zagrebu (1872) također s godišnjim kapacitetom od 5.000 m³ trupaca. U Slavoniji je najveću pilanu imao grof Khuen iz Nuštra u Markušici (1862) s godišnjim kapacitetom od 25.000 m³ izrezanih trupaca i poduzetnik Lovro Jäger iz Osijeka u Crmošnjaku (1871) s godišnjim kapacitetom od 20.000 m³ izrezanih trupaca. Stranih poduzetnika za iskorištavanje hrvatsko-slavonskih šuma nema prije 1873. godine. Izuzetak je jedino Josip Pfeifer iz Beča koji u slavonskim šumama ima dvije pilane: jednu manju u Krivaji (1858) s godišnjim kapacitetom od 20.000 m³ izrezanih trupaca i drugu mnogo veću u Sašinama (1866) s godišnjim kapacitetom većim od 20.000 m³ izrezanih trupaca. Slavonske pilane zapošljavale su istodobno više od 3.500 stalnih i sezonskih šumskih radnika. Pritom su gotovo svi šumski radnici do-

⁶³ Izvješće TOK Zagreb 1886/90, 286.

⁶⁴ Isto, 286—287.

lazili iz Primorja i Kranjske, a kvalificirani majstori te potrebni inženjeri i činovnici (blagajnici i knjigovode) iz ostalih zemalja Monarhije.⁸⁵ Među zaposlenim radnicima bilo je i nekoliko desetaka žena, ali i djece ispod 14. godine života kako sam to već ranije spomenula. U kategoriji raspoređenih poslova žene i djevojčice ispod 14. godine života radile su kao »nosioci« i »izbiračice«, dok su dječaci izjednačeni u radu s odraslim mladićima.

Najvažnije hrvatsko-slavonsko tržište za prodaju francuske duge bio je i ostao Sisak. Iz slavonskih šuma duga se u nedostatku željeznice dopremala u Sisak rijekom Savom koja je ujedno i jedina prometnica. U Sisku se zajedno s ostalom drvenom robom uskladištavala za tržište ili odmah prodavala i pretovarivala na željeznicu za Trst odakle se dalje izvozila u Francusku. U navedenom desetljeću u Francusku se izvozilo više od 90% hrvatsko-slavonske duge, a preostalih 10% u Englesku. Izvoz duge u ostale zemlje (Portugal, Grčka, Italija, Španjolska, te Egipat i Indija) pokušao je tek nakon 1873. godine, ali nije dao rezultata, jer u odnosu na ostali izvoz nije bio veći od 1%.⁸⁶ O intenzitetu i količini prodaje hrvatsko-slavonske duge najbolje govore slijedeće činjenice: Krajem 1849. godine prodano je 800 reduciranih duga (po 1000 komada). Deset godina kasnije (1859) prodano je 1.347 komada, što znači za 70% više u odnosu na 1848. godinu. Tijekom 1860. godine izvezeno je u Francusku 3.512 kom. reduciranih duga (također po 1000 kom.), a 1862. godine već 12.073 komada ili gotovo za 244% više prema 1860. godini. U slijedećih deset godina izvoz duga ne samo da ubrzano raste u kvantitativnom smislu, nego istodobno s porastom proizvodnje rastu i cijene! Grozničave trgovačke poslove kao ni paralelno povećavanje cijena duga nisu mogli zaustaviti ni prusko-austrijski rat (1866), pa ni njemačko-francuski rat (1870). Istina 1870. godine izvoz duga u Francusku opao je privremeno za gotovo 50% u odnosu na prethodnu 1869. godinu, ali su zato s druge strane cijene duga porasle za gotovo 25%! Međutim već 1871. godine postignut je oporavak u pogledu izvoza duga u Francusku, ali i daljnje povećavanje cijena koje u prosjeku iznosi 5%. Rekordna godina kako u prodaji francuskih duga te drugih vrsta drva i drvene građe tako i u postignutim visokim cijenama bila je 1872. godina. Te je naime godine prodano u Francusku više od 40.000 kom. duga (također po 1000 komada) po enormnoj cijeni od 240 for. Prema 1862. godini realizirana prodaja veća je za 234%, a postignute cijene za 71%.⁸⁷ Valja pritom reći da je potražnja duga kao i svih vrsta građevnog drva znatno porasla upravo nakon spomenutih ratova jer je nakon njih slijedila regeneracija. Međutim kapaciteti slavonskih pilana nisu bili dostatni da bi mogli podmiriti sve naručioce. Zbog već spomenutih loših komunikacija poduzetnici se nisu usuđili postavljati u šume velike i skupe pilane kao ni privremena skladišta, pa zato nisu raspolagali ni većim količinama gotove robe.

Spomenuti svibanjski krah na bečkoj burzi munjevitom je brzinom blokirao sva inozemna tržišta. Rezultat takva stanja bila je i nagla stagnacija hr-

⁸⁵ Izvješće TOK Osijek 1881, 63—65; Izvješće TOK Zagreb 1886/90, 222—224.

⁸⁶ Izvješće TOK Zagreb 1886/90, 290—291.

⁸⁷ Isto.

vatsko-slavonske trgovine drvima svih vrsta. Zasad sam utvrdila da je tijekom 1873. godine samo izvoz duga u Francusku opao za više od 40%, a cijene prodane robe za više od 30%.⁸⁸ Kriza je osim toga mnogo više pogodila veće slavonske pilane nego male primorske, jer ni jedna primorska pilana nije do kraja 1880. godine obustavila rad, što nije bio slučaj u Slavoniji. Karakteristično je pritom da je među prvima prestala raditi velika Pfeiferova pilana u Sašinama (1876), zatim one slavonske pilane koje nisu imale dugu poslovnu tradiciju. To su Tüllerova pilana u Moslavini (1874), te nova velika pilana Lovre Jägera (1876). U istom razdoblju prestala je raditi i velika Khuenova pilana u Markušici (točna godina nije mi zasad poznata). Potpunu propast trgovine drvima osobito u Slavoniji donekle su zaustavile financijske sanacije od strane »Hrvatskog pripomoćnog društva« koje je u cilju ublažavanja krize u Hrvatskoj počelo raditi već 5. kolovoza 1873. godine.⁸⁹ Drugi faktor ublažavanja krize bile su razmjerno male zalihe robe u skladištima. Nakon jenjanja krize slavonski poduzetnik Lovro Jäger iz Osijeka pokušao je na imanju baruna Prandaua osnovati jednu manju pilanu u Poganovicama (1875), ali je i ona morala prestati radom već 1881. godine. U međuvremenu isti je Jäger osnovao još dvije velike pilane, također na vlastelinstvu baruna Prandaua: jednu u Pustiniji (1876) koja je zapošljavala 140 radnika i drugu, veću u Egmeću (1879) koja je zapošljavala 220 radnika (zajedno s činovnicima i kvalificiranim radnicima). Međutim pilana u Egmeću prestala je raditi već 1885. godine, a pilana u Pustinji 1887. godine. Ovoga puta glavni su razlozi prestanka rada brzo propadanje francuskog vinogradarstva uzrokovano filokserom koja je nakon osamdesetih godina uništila i naše vinogradarstvo. Mnogo više uspjeha imale su pilane stranih poduzetnika. Među novim velikim pilanama ističe se moderna pilana tvrtke Marchetti Ch. Lamarche iz Belgije koja je radila na vlastelinstvu grofa Ladislava Pejačevića u Đurđenovcu (1875?) te zapošljavala 100 stalnih i 60 sezonskih radnika. Kompanija B. Schmitt iz Steinburga u Elzasu imala je u Slavoniji tri velike pilane. To su dvije pilane u šumama na sjeverozapadnim obroncima Krndije na Tükeryevu vlastelinstvu u »Javorniku« (1878) i »Dobrakući« (također 1878), koje su zapošljavale 120 radnika, te velika pilana u Gorjanima (1877) koja se nalazila u šumama biskupskog vlastelinstva kod Đakova, te zapošljavala 160 radnika. Ista kompanija sagradila je uskoro i četvrtu pilanu na zemljištu posjednika Levanića iz Podravske Slatine, koja je zapošljavala više od 170 radnika.⁹⁰ Osim toga, kompanija Schmitt i još neke druge strane kompanije u Slavoniji stajale su u vezi s kolodvorom južne željeznice u Barču i s tamošnjom tvornicom parketa za koju su izradivale polufinalnu robu. Nema dakle sumnje da su upravo takvi poslovni odnosi sa susjednom Ugarskom i pridonosili njihovom opstanku.

⁸⁸ Isto.

⁸⁹ Izvješće TOK Zagreb 1877/78, 114; A. Szabo, n. dj., 50—51.

⁹⁰ Izvješće TOK Osijek 1881, 88—92; Izvješće TOK Zagreb 1886/90, 222—225; M. Zoričić, n. dj., 65.

VII.

Spomenuti privredni problemi, među kojima su najvažniji nedostaci akumulacije kapitala, glavni su razlozi nerazvijenosti trgovine i obrta kako u razdoblju neopapsolutizma tako i u kasnijim desetljećima. Prije nego što navedem relativne kvantitativne pokazatelje u odnosu na obrtnička zanimanja i kvalitetu njihove proizvodnje želim naglasiti da u socijalnom sastavu zaposlenih u ovim zanimanjima razlikujem tri osnovne kategorije. To su malobrojni vlasnici rudnika, tvornica ili većih obrtničkih radionica s više od 20 pomoćnih radnika, te veći broj dioničara, suvlasnika istih institucija. Drugih ustvari najbrojnija skupina su vlasnici malih zanatskih radionica, koji u najviše slučajeva rade sami bez pomoćnih radnika. Riječ je o sitnoj zanatskoj proizvodnji namijenjenoj u prvom redu za zadovoljavanje lokalnih seoskih potreba. Treća socijalna kategorija su brojni pomoćni radnici, zaposleni najvećim dijelom u rudnicima, tvornicama i većim obrtničkim radionicama, a samo neznatnim dijelom u manjim obrtničkim radionicama. Prema kvalifikacijskoj strukturi među pomoćnim radnicima prevladavaju nekvalificirani radnici (među kojima ima i žena kako ću to još pokazati) uz manji broj kvalificiranih majstora, zatim stručnih pomoćnika (kalfa) te inženjera i činovnika. Među ovim potonjim skupinama nije bilo žena. Kvalificiranih pomoćnika (kalfa) te naučnika (šegrt) bilo je najviše u većim obrtničkim radionicama, pogotovo u gradovima. Prema regionalnom porijeklu nekvalificirani radnici, te kvalificirani pomoćnici i sitni zanatlije najvećim su dijelom iz civilne Hrvatske i Slavonije. Ostali zaposleni, i to u prvom redu majstori i inženjeri te činovnici i veći dio poduzetnika dolazili su iz ostalih zemalja Monarhije (Česke, Štajerske i Mađarske).⁹¹ Nedostaci domaće kvalificirane radne snage kronični su problemi koji postaju osobito aktualni nakon financijske krize 1873. godine. Zato se za njihovu sanaciju uporno zalažu zagrebačka i osječka trgovačka komora, ali nažalost bez većeg uspjeha.

U navedenim kategorijama obrtničke i zanatske proizvodnje u gradovima je zaposleno krajem 1857. godine 7.928 stanovnika što u odnosu na cjelokupnu strukturu aktivnoga gradskog stanovništva iznosi nešto više od 3/10 (točnije 32,14%). Oko 1/2 zaposlenih ili aktivnih građana su brojni zanatlije i sitni obrtnici (točnije 3.913 osoba ili 49,36%), što znači da su preostala 1/2 zaposlenih pomoćni radnici (točnije 4.015 ili 50,64%).⁹² Karakteristično je pritom da zanatlija i sitnih obrtnika s malim brojem pomoćnih radnika ima najviše u Zagrebu (1.010 ili 12,74%), zatim u Osijeku (893 ili 10,25%), a najmanje na Rijeci (207 ili 2,61%). S druge strane, gotovo 4/10 evidentiranih pomoćnih radnika nalazi se upravo na Rijeci, oko 2/10 u Osijeku, a tek 1/10 u Zagrebu. Preostale 3/10 pomoćnih radnika zaposlene su u ostalim gradovima (Karlovac, Varaždin, okolica Požege i pojedina manja trgovišta).

Zbog nedostatka izvorne građe nisam izvršila daljnje usporedne analize. Moguće je samo utvrditi da se tijekom slijedećeg desetljeća, to jest do kraja 1869. godine broj zaposlenih pomoćnih radnika u tvornicama i većim obrt-

⁹¹ SI TOK Zagreb 1876—1880, 136—140; Izvješće TOK Osijek 1881, 112—120.

⁹² TSM III/1, tabl. 2, 76—77; SUB 1857, 120—121; NN 1860. Br. 290. 18. XII.

ničkim radionicama u gradovima zajedno s brojnim vlasnicima malih obrtničkih i zanatskih radionica povećao u odnosu na 1857. godinu za 2.456 osoba ili 23,43%.⁹³ Pretpostavljam da se navedeno povećanje odnosi najvećim dijelom na pomoćne radnike. Ono je tim značajnije ako uzmemo u obzir činjenicu da se ne odnosi na grad Rijeku, koja od 1868. godine nije više u sastavu Hrvatske i Slavonije. Štoviše, usporedimo li samo veće gradove u Provincijalu, onda stvarno povećanje zaposlenih radnika u gradu Zagrebu iznosi više od 70% (ali na Rijeci gotovo 80%!). Nadalje povećanje broja zaposlenih radnika u gradu Osijeku iznosi istodobno 50%, u Karlovcu 143%! Međutim u gradu Vараždinu i drugim manjim gradovima niti 10%!⁹⁴ Među tvornicama s najvećim brojem zaposlenih pomoćnih radnika u gradu Zagrebu zasad ističem Zagrebački paromlin (osnovan 1863) koji je 1872. pretvoren u dioničko poduzeće, te je zapošljavao 60 radnika; veoma rentabilnu tvornicu likera Franje Pokornya (1863) za koju zagrebačka komora nije nikada mogla dobiti informacije o broju zaposlenih radnika; tvornicu duhana (1869) koja je zapošljavala više od 400 radnika s preko 90% žena i djece; tvornicu žeste i špirita u Savskom Marofu kraj Zagreba (1870) koja je kasnije zapošljavala i do 80 radnika, nadalje tvornicu kože u Zagrebu (1868) koja je uskoro proširena te s tvornicom obuvala (1873) zapošljavala do 500 radnika; tvornicu parketa koja je 1872. pretvorena u dioničko poduzeće i zapošljavala 80 radnika; tvornicu šibica (1872) s 43 radnika (među kojima su više od 1/2 žene); zagrebačku plinarnicu (1863) s 25 radnika te tvornicu strojeva (1869?). Do 200 radnika zapošljavale su i zagrebačke tiskare. Među većima ističe se tiskara Narodnih novina (bivša Gajeva) s 50 radnika (među kojima su 4/10 žene i djeca); zatim tiskara Dragutina Albrechta sa 60 radnika (20% su žene), te kasnije osnovana Dionička tiskara (1872) u vlasništvu vođa Narodne stranke s 50 radnika (10% žene) i tako dalje.⁹⁵ U bližoj zagrebačkoj okolini treba svakako spomenuti staklanu Osredok nedaleko od Samobora (1839) koja početkom sedamdesetih godina zapošljava do 150 radnika (među kojima oko 2/10 žena i djece). U gradu Karlovcu ističem veliku tvornicu glinene robe (1865), parni mlin na valjke (1863) u kojem je radilo 60 radnika, te manju pivovaru (1862). Veliko povećanje zaposlenih radnika u gradu Zagrebu i njegovoj okolini te Karlovcu i Sisku svakako je uzrokovalo otvaranje već spomenute željezničke pruge Zidani Most—Zagreb—Sisak (1862) te pruge Karlovac—Zagreb (1865) koje su omogućavale određeni izlaz prema srednjoj i zapadnoj Evropi.

Između većih tvornica u gradu Osijeku ističem parni mlin na valjke (1862), kasnije u vlasništvu Josipa Kraussa i sinova »koji je po uređenju strojeva ravan i samim budimpeštanskim paromlinom.«⁹⁶ Važna je i nešto starija tvornica ulja (1825) koja u šezdesetim godinama povećava svoju proizvodnju. Početkom šezdesetih godina proradile su u Osijeku dvije tvornice strojeva za proizvodnju plugova i drugih gospodarskih sprava. Vlasnici i osnivači tvornica su Melchior Leicht i Gustav Wagner. Vrijedno je spomenuti da su obje

⁹³ Isto; SLJ 1874, PSU 1/1876, 12—13

⁹⁴ Isto.

⁹⁵ Prva izložba 1864, 52—55; P. Matković, n. dj., 90—97; Izvješće TOK Zagreb 1876, 89—103; M. Despot, Industrija građanske Hrvatske 1860—1873, Zagreb 1970.

⁹⁶ Izvješće TOK Osijek, 1881, 151.

tvornice izradile godišnje 730 željeznih plugova i veći broj različitih drugih gospodarskih strojeva za domaće i inozemne naručioce. Željezni plugovi Melchiora Leichta izvozili su se izvan granica Monarhije (u Tursku, podunavske zemlje, pa čak i u Rusiju). U svega nekoliko godina tvrtka Vidács u Pešti kupila je od Leichta gotovo 4000 željeznih plugova i kultivatora.⁹⁷ Premda mi ovdje nije zadatak navoditi sve tvornice koje su osnovane u hrvatsko-slavonskim gradovima u prva dva desetljeća nakon neoapsolutizma, ipak ću radi boljeg razumijevanja kasnijih događaja navesti još nekoliko primjera. To su tvornica šibica u Osijeku (1856) koja je tada jedna od najmodernijih u srednjoj Evropi; zatim tvornica stakla u Osijeku (1862); tvornica konopljene i užarske robe u Osijeku (1862?) i kasnije druga veća u Čepinu (kraj Osijeka). Ova potonja bila je vlasništvo Bele Adamovića Čepinskog i zapošljavala je više od 150 radnika (od čega 40% žena i djece). Nedaleko od Požege u Zvečevu radila je također oveća staklana (1842) koja je nakon požara 1846. obnovljena, te druga veća u Dubokoj (1862) nedaleko od Daruvara, koja je zapošljavala 80 radnika.⁹⁸

Kada je riječ o pomoćnim radnicima, onda valja također spomenuti da se nakon 1860. godine intenzivira kopanje ugljena i drugih rudača u rudnicima sjeverozapadne Hrvatske, pa i u Slavoniji. I unatoč velikim prometnim poteškoćama, pojedina nastojanja u sjeverozapadnoj Hrvatskoj, u kojima osim toga sudjeluju i strani poduzetnici, dala su ipak određenih rezultata. Uz manja financijska ulaganja od strane štajerskih, belgijskih pa i domaćih poduzetnika i dioničara, proradili su rudnici u Rudama, Radoboju, Golubovcu, kraj Ivanca i drugdje. Svi zajedno zapošljavali su do 400 radnika, među kojima oko 10% žena i djece.⁹⁹ Međutim bogati slavonski rudnici nisu ipak mogli biti korišteni zbog prevelikih prometnih udaljenosti. Zbog blizine Dunava u nešto su boljem položaju bili jedino srijemski rudnici. Među njima ugljenokop u Vrdniku, vlasništvo Guide Pongratza iz Zagreba, koji nakon 1870. godine zapošljava u prosjeku 70 radnika (među kojima ima žena i djece) te nešto kasnije rudnik olovne i srebrne rudače u Ledincima. Krajem sedamdesetih godina ovaj se rudnik nalazi u vlasništvu M. Szödenya te stalno zapošljava 35 radnika.¹⁰⁰ U blizini Fruške gore prema Dunavu kraj Beočina radile su dvije veoma rentabilne tvornice cementa i hidrauličnog vapna. Prva u vlasništvu Aurela Mindszentya koja je zapošljavala 80 radnika od kojih su 1/2 žene i djeca, a druga Josipa Csika koja je zapošljavala 50 radnika među kojima također ima žena i djece.¹⁰¹ Prosječno radno vrijeme kako u rudnicima tako i u ostalim tvornicama i obrtničkim poduzećima kretalo se od 10 do 12 sati, a prosječne nadnice od 1/3 forinte (uglavnom djeca) do maksimalno 1,50 for. (uglavnom muškarci). Izuzevši rijetke bolesničke blagajne i još rjeđe javljanje »štrajkova« stručne radničke organizacije stvaraju se između 1867. i 1873. godine. Zato u gradovima ima puno prosjaka i sirotinje. Ipak čini se da radnički problemi postaju sve aktualniji u javnosti, pa zato Ljudevit Vukoti-

⁹⁷ Isto, 124—125.

⁹⁸ Isto, 135—137; M. Despot, n. dj. 158—166

⁹⁹ SI TOK 1876—1880, 142—143; M. Despot, n. dj., 136—145.

¹⁰⁰ Izvješće TOK Osijek 1881, 112—119.

¹⁰¹ Isto, 118—119.

nović već 1872. godine piše opširan članak »Njekoliko riečih o pitanju radničkom« u kojemu su glavni problem »plaće radnika« kao i uvjerenje »da će i u našoj zemlji radnja sa glavnicom doći u oprieku i mjeriti sile svoje«. ¹⁰²

U slabo naseljenim selima uže Hrvatske sa svega nekoliko trgovišta broj sitnih obrtnika i seoskih zanatlija nije mogao biti velik. U strukturi aktivnih seoskih stanovnika uže Hrvatske evidentirano je krajem 1857. godine svega 3% navedenih zanimanja. Deset godina kasnije, to jest krajem 1869. godine prosječni udio seoskih zanatlija i sitnih obrtnika smanjen je na 2,50%. Osim toga, utvrđeni postotni prosjek nije povećan niti tijekom slijedećeg desetljeća. Uz već poznate socijalno-ekonomske probleme jedan od osnovnih razloga navedenog zaostajanja svakako je i pripadnost Međimurja i njegovih razvijenih trgovišta Ugarskoj nakon 1868. Kasnije provedeno pripajanje bivše varaždinske Krajine užoj Hrvatskoj nije moglo znatnije utjecati jer ona ima malo zanatlija (u prosjeku 1,80%).

U nešto većim slavonskim selima te brojnijim i razvijenijim trgovištima bilo je i nešto više uvjeta za zanatsku proizvodnju. Krajem 1857. godine evidentirano je u Slavoniji više od 7,50% navedenih zanimanja. Tijekom slijedeća dva desetljeća oko 8%, što ipak ne govori u prilog nekom ozbiljnijem napretku. Pritom navedena zanimanja služe najvećim dijelom za zadovoljavanje svakidašnjih životnih potreba, a samo manjim dijelom za prodaju na obližnjim sajmovima. O karakteru proizvedene i konzumirane robe najbolje govore činjenice prema kojima su u selima uže Hrvatske, a jednako tako i u slavonskim selima i trgovištima najbrojnija tzv. »živežna« zanimanja. To su brojni sitni seoski mlinari koji se nalaze gotovo u svakom većem selu. Nekoliko većih mlinova bilo je samo u razvijenijim trgovištima. Manje je pekara i mesara, također samo u većim mjestima i trgovištima. Najbrojnija zanimanja su gostioničari i krčmari. Čini se da su osiromašeni i nezadovoljni seoski stanovnici sve više posezali za alkoholom. Samo na području zagrebačke komore broj gostioničara povećan je između 1876. i 1880. godine za 173%, a krčmara za 104%. ¹⁰³ Sva ostala seoska zanimanja povećana su u istom razdoblju za 14%. Među njima su najbrojniji postolari (s povećanjem u istom razdoblju za 14,65%), čizmari (za 19,12%), opančari (za 18,18%), kožari (za 1,92%!). Zatim slijede brojni bačvari (porast 14,76%), stolari (10,57%), kolari (—1,68%), lončari (4,34%). Četvrta najbrojnija skupina su krojači i švelje, krznari, klobučari, te tkalci koji su u postepenom opadanju. ¹⁰⁴ U navedenim desetljećima veoma je razvijen tzv. »kućni obrt« u kojemu gotovo isključivo sudjeluju žene. No budući da ova grana obrta nije tada smatrana aktivnom proizvodnjom, o njoj ću kasnije nešto više reći, kad budem govorila o »pasivnim« zanimanjima.

Krajem neoapsolutizma evidentirano je u gradovima 1380 osoba koje su zaposlene u trgovini, što u odnosu na ostalo aktivno stanovništvo iznosi u prosjeku 5,60%. Nešto više od 1/2 identificiranih građana zaposlenih u trgovini vlasnici su manjih ili većih trgovina (točnije 781 trgovac ili 56,60%). Pre-

¹⁰² Koledar Društva čovječnosti u Zagrebu 1872, 101—103.

¹⁰³ SI TOK Zagreb 1876—1880, 121—122.

¹⁰⁴ Izvješće TOK Zagreb 1876, 53—55; SI TOK Zagreb 1876—1880, 129—133

ostalih nešto više od 4/10 pomoćni su radnici (599 osoba ili 43,40%), što već upućuje na nerazvijenost trgovačkih djelatnosti. Prema kvalifikacijskoj strukturi navedeni pomoćni radnici najvećim su dijelom nekvalificirani radnici, a samo manjim dijelom izučeni trgovački pomoćnici (kalfe), te činovnici (knjigovođe, blagajnici) i naučnici (šegrti). Oko 1/4 evidentiranih samostalnih trgovaca poslovalo je u Zagrebu, oko 2/10 u Osijeku, a svega oko 15% na Rijeci, te u Karlovcu oko 12%. S druge strane, gotovo 1/2 pomoćnih radnika zaposlena je na Rijeci, što odmah govori o većem intenzitetu njezine trgovačke aktivnosti, zatim oko 14% u Zagrebu, oko 13% u Osijeku, oko 12% u Karlovcu. Usporedimo li navedene činjenice, onda je jasno da nakon grada Rijeke najviše pomoćnih radnika na jednog samostalnog trgovca dolazi najprije u gradu Karlovcu, a tek tada u gradu Zagrebu, Osijeku i drugim, manjim gradovima.

Provedene kvantitativne analize pokazuju da se u desetljeću nakon neoposlutizma povećao broj zaposlenih u trgovini. Budući da zasad nije bilo moguće utvrditi koliko se pritom radi o porastu vlasnika trgovina, a koliko pomoćnih radnika, moramo se zadovoljiti činjenicama prema kojima se broj svih zaposlenih u trgovini u gradovima povećao u odnosu na 1857. godinu za 575 osoba ili 41,66%. Pritom povećanje samo u gradu Zagrebu iznosi 237 osoba ili 84,34%, a u gradu Osijeku 243 osobe ili 96,43%, ali u gradu Karlovcu kojemu u pogledu ranijih trgovačkih poslova usmjerenih prema moru smetaju spomenute željezničke pruge, za svega 46 osoba ili 28,93%. Na općenito intenziviranje trgovačkih pa i industrijskih djelatnosti u Zagrebu i Osijeku svakako utječu i novoosnovani novačnici zavodi koji više od 6/10 svojih aktivnosti usmjeruju na kratkoročne zajmove (eskomptiranje mjenica).¹⁰⁸ To je i razumljivo jer su imućniji trgovci i obrtnici istodobno i dioničari novčanih zavoda i većih industrijskih poduzeća. Prema oblicima trgovačkih djelatnosti gotovo u svim razdobljima prevladavaju sitniji trgovci mješovitom robom (u prosjeku oko 3/10) i sitničari (oko 2/10). Preostale 4/10 su manje skupine među kojima ima i veletrgovaca. Među ovima su najbrojniji agenti i otpremnici (Zagreb, Sisak, Osijek), te trgovci drugom najrazličitijom robom (drvom, željezom, platnom, odjećom, kožom, ugljenom, stokom, žitom, vinom, posuđem, pokućstvom, obućom, uvoznom robom itd.).

U selima i trgovištima uže Hrvatske evidentirano je krajem 1857. godine 857 osoba koje su zaposlene u trgovini ili svega 0,43% u odnosu na ostalo aktivno stanovništvo. Deset godina kasnije, to jest 1869. godine, utvrđeni kvantitativni udio zaposlenih u trgovini iznosi u prosjeku svega 0,32%. Razlozi su i ovoga puta izdvajanje Međimurja i njegovih razvijenijih trgovišta iz Hrvatske i Slavonije. Osim toga, u kasnije pripojenoj bjelovarskoj županiji bilo je veoma malo stanovnika zaposlenih kod trgovine (u prosjeku svega 0,11%).

U slavonskim selima i trgovištima bilo je krajem 1857. godine 630 trgovaca i pomoćnih radnika, ili 0,78%, što govori u prilog nešto razvijenijoj trgovačkoj aktivnosti. Međutim nakon pripajanja Srijema Slavoniji u kojima ima nešto više trgovaca, prosječni udio zaposlenih u trgovini iznosi u pro-

¹⁰⁸ SLJ 1874, PSU I/1876, 12—13; SI TOK Zagreb 1876—1880, 195—201; Izvješće TOK Osijek 1881, 211.

sjeku 1,10%. Oko 7/10 zaposlenih u trgovini, kako u selima uže Hrvatske tako i u slavonskim selima i trgovištima, samostalni su trgovci, što znači da posluju bez pomoćnih radnika. Zato u strukturi hrvatsko-slavonskih trgovaca prevladavaju sitničari kojih je u prosjeku više od 6/10, zatim trgovci mješovitom robom (u prosjeku oko 3/10). Preostala 1/10 su uglavnom veletrgovci brašnom, žitom, vinom, stokom, kožom, željezom i drugom uvoznom robom.¹⁰⁶

Kao što sam spomenula financijska kriza koja je izbila na bečkoj burzi 9. svibnja 1873. godine naglo je zahvatila sve zemlje Monarhije. Premda se mnogo više odrazila u razvijenijim zemljama i većim industrijskim centrima, u nepunih mjesec dana zahvatila je i Hrvatsku. Pritom su mnogo više stradala ona industrijska i trgovačka poduzeća koja su više poslovala s inozemstvom ili drugim razvijenijim zemljama. I unatoč spomenutim akcijama Hrvatskog pripomoćnog društva u Zagrebu, u svega nekoliko godina zaredom su propala najrazvijenija industrijska poduzeća, i to najviše u gradu Osijeku i većim slavonskim trgovištima. To su najprije obje tvornice strojeva u Osijeku, zatim tvornice stakla u Osijeku i Dubokoj. Nadalje tvornica ulja, tvornica kudjelje, tvornica užarske robe, također sve tri u Osijeku: tvornica lula u Čepinu, tvornica glinene robe u Slav. Orahovici, tri paromlina, i to u Podravskoj Slatini, Čepinu i Daruvaru; pivovara u Slav. Požegi i tako dalje. Koliko su trajne obustave rada utjecale na socijalni položaj zaposlenih radnika nije potrebno ni spominjati. U gradu Zagrebu najprije je propala »Tvornica obuvala« (već 1873), zatim tvornica strojeva (1873?) i konačno tvornica parketa (1878).¹⁰⁷ Osim toga, posljedice financijske krize onemogućile su svaki daljnji rad na osnivanju tvornice papira u Zagrebu za koju su pripremni radovi dovršeni početkom 1873. godine kao i daljnje poslovanje Zagrebačkog građevnog društva (također 1873).¹⁰⁸

Razorne posljedice financijske krize nisu u Hrvatskoj zaustavljene ni početkom osamdesetih godina. Zbog postepenog propadanja većih industrijskih i trgovačkih poduzeća u godinama nakon krize raste isključivo broj sitnih trgovaca i obrtnika. Premda ovdje ne mogu ulaziti u pojedinačne analize, ipak ističem da se između 1876. i 1880. godine broj trgovaca i obrtnika na području zagrebačke komore povećao za 2.108 osoba ili 27,80%, a propisane porezne obaveze za svega 13,74%! Navedene situacije u pojedinim regijama još su poraznije. Tako je primjerice ukupni broj trgovaca i obrtnika na području varaždinske županije zajedno s gradovima i trgovištima povećan u istom razdoblju za 368 osoba ili 18,21%, dok su propisane porezne obaveze smanjene (ne povećane!) za 12,90%! U području zagrebačke županije, uključujući i grad Zagreb ukupni broj trgovaca i obrtnika povećao se u odnosu na 1876. godinu za 1.286 osoba ili 38,95%, a porezne obaveze za svega 15,81%.¹⁰⁹

Financijska kriza zahvatila je i rudnike. Tako je primjerice u Slavoniji prestala započeta eksploatacija nalazišta nafte u Cerniku kraj Slav. Požege

¹⁰⁶ SUB 1857, 120—121; SI TOK 1876—1880, 132—133; Izvješće TOK Osijek 1881, 180—182.

¹⁰⁷ Izvješće TOK Zagreb 1879, 40, 43; Izvješće TOK Osijek 1881, 101—104.

¹⁰⁸ Izvješće TOK Zagreb 1877/78; 90; NN 1873, Br. 289, 17. XII.

¹⁰⁹ SI TOK Zagreb 1876—1880, 134—135.

(vlasništvo Hrvatske eskomptne banke u Zagrebu). U sjeverozapadnoj Hrvatskoj najprije je prestao raditi rudnik bakrene rudače u Rudama kraj Samobora (1877). Ostali rudnici pokušavali su odolijevati krizi smanjivanjem proizvodnje. Tako su primjerice zagorski rudnici između 1874. i 1876. godine smanjili vrijednost proizvodnje za 78.316 for. ili 38,05% pri čemu pad rudarskih daća (poreza) iznosi 17.363 for. ili 30,65%. Broj zaposlenih radnika smanjen je istodobno za 154 osobe ili 36,75%, a radničke nadnice za muškarce 10,91%, za žene i djecu 16,67%.¹¹⁰

Valja međutim reći da financijska kriza nije bitno utjecala na razvijanje kulturne i znanstvene djelatnosti, a time i na rad tiskara u Zagrebu pa i u okolnim gradovima. Prije svega sve kulturne i znanstvene institucije koje su osnovane u ranijim desetljećima nastavile su svoju djelatnost uključujući i redovito izdavanje glasila i drugih publikacija. I ne samo to. U vrijeme vlade Narodne stranke i njezina bana Ivana Mažuranića osnovane su u Zagrebu još i nove znanstvene i stručne institucije koje također odmah izdaju svoja glasila i publikacije. To su Arheološki vjesnik (1879), Liječnički vjesnik (1877), Mjesečnik pravničkog društva (1875), Vjesnik kluba mjernika (1875), Šumarški list (1878), te brojni školski listovi i udžbenici. Valja reći da su pretplatnici navedenih glasila pripadnici intelektualnih zvanja uključujući i svećenstvo uz manji broj trgovaca i drugih poduzetnika. Imućniji pripadnici iz seljačkih slojeva okrenuti su isključivo prema društvu Sv. Jeronima (1868) i njegovim velikotiražnim izdanjima te glasniku Sv. Josipa (1873).¹¹¹

VIII.

Nešto više od 1/10 aktivnoga gradskog stanovništva pripadnici su intelektualnih zvanja. Izuzetak je jedino grad Zagreb u kojemu udio pripadnika intelektualnih zvanja iznosi gotovo 17%.¹¹² Oko 4/10 pripadnika ove skupine u navedenim su desetljećima polaznici srednjih škola (gimnazije, realke, učiteljske škole), te studenti (Pravoslavna akademija, odnosno Sveučilište od 1874. godine). Međutim srednje i visoke škole, osim ženske učiteljske škole u Zagrebu, žene tada ne polaze! Ostalih 6/10 pripadnika intelektualnih zvanja zaposleno je kod organa javne uprave (županijski i kotarski uredi, Namjesništvo, Zemaljska vlada, Banski stož u Zagrebu). Zatim u prosvjetnim, znanstvenim i kulturnim ustanovama (škole, znanstvene i stručne institucije, crkvene institucije), te zdravstvenim organizacijama (bolnice, ljekarne). Oko 3/10 pripadnika spomenutih intelektualnih zvanja su brojni činovnici i službenici zaposleni kod organa javne uprave (administracija, financije, građevinski poslovi, šumarstvo, sudstvo itd.). Činovnici i funkcionari u navedenim institucijama većim su dijelom fakultetski obrazovani. Ostali, to jest brojni pisari, računovođe i drugi administrativni službenici završili su najvećim dijelom srednje škole (gimnazije, realka, gospodarska škola). Među činovnicima i drugim službenicima tada nije bilo žena, jer one ne polaze odgovara-

¹¹⁰ Izvješće TOK Zagreb 1877/78, 74—79.

¹¹¹ SI TOK Zagreb 1876—1880, 175—177; Izvješće TOK Osijek 1881, 177—178.

¹¹² SUB 1857, 120—121; SLJ 1874, PSU I/1876, 12—13.

juće srednje i visoke škole! Slijedeća najbrojnija skupina u strukturi pripadnika intelektualnih zvanja su svećenici i redovnici svih konfesija. Uz pastoralne poslove redovito su zaposleni kao vjeroučitelji u školama, a dobrim dijelom i kao školski nadzornici. Redovnici su zaposleni u gradskim bolnicama i školama. Treća najbrojnija skupina su učitelji osnovnih škola. U strukturi pripadnika intelektualnih zvanja bilo ih je manje od 1/10. Među njima su oko 1/3 žene. Valja međutim primijetiti da su učiteljice za jednaki nastavni rad plaćene manje od muškaraca. Osim toga one nisu mogle imati funkciju nadzornog organa u školama.

Među pripadnicima intelektualnih zvanja najslabije su zastupljene skupine književnika i umjetnika. Oni su najvećim dijelom novinari i urednici javnih glasila. Odvjetnici i javni bilježnici uglavnom su samostalni. Među slabo zastupljena zvanja spadaju još slikari i kipari, zatim glumci (među kojim su većim dijelom žene) te pjevači i glazbenici. Zdravstveno osoblje su liječnici, zaposleni većim dijelom u gradskim bolnicama, zatim primalje, ljekarnici, veterinari i ranarnici (kirurzi).

U hrvatsko-slavonskim selima i trgovištima prosječni udio pripadnika navedenih intelektualnih zvanja iznosi manje od 1%! (I to samo u odnosu na aktivno stanovništvo!). Pritom su najbrojniji općinski i kotarski činovnici i službenici, kojih je u prosjeku nešto manje od 1/3 (ili oko 0,28%), zatim svećenici (oko 0,20%), dok su najviše deficitarni učitelji (o kojima je već bilo riječi), te zdravstveno osoblje (liječnici, primalje, veterinari). Početkom osamdesetih godina bilo je u užoj Hrvatskoj zajedno s gradovima 69 liječnika (doktora medicine), što znači da se radi o prosječnom omjeru 1 liječnik prema 11.838 građana! Ako govorimo o pojedinim područjima, onda su podaci još gori. U križevačkoj županiji dolazio je u prosjeku 1 liječnik na 17.202 osobe, u bjelovarskoj 1 na 19.423 osobe! U Slavoniji su bila 44 liječnika, što znači da se radi o prosječnom omjeru jedan liječnik prema 8.582 osobe, s time da utvrđeni prosjek podjednako vrijedi za sve županije. Međutim u Austriji je dolazio istodobno jedan liječnik na 2.907 osoba.¹¹³ Čini se međutim da razlozi navedenog stanja ne leže toliko u nedostatku školovanih liječnika nego mnogo više u lošem financijskom položaju većeg dijela općina koje nisu bile u mogućnosti plaćati općinskog liječnika kako je to zahtijevao novi Zakon o javnom zdravstvu iz kraja 1874. godine. Privatna praksa teško je mogla doći u obzir zbog velike neprosvijećenosti širokih slojeva naroda. Oni nisu imali mnogo povjerenja u stručne liječnike, koje bi osim toga morali skupo plaćati.¹¹⁴

Iz istih razloga općine nisu mogle plaćati ni školovane primalje. Zato primaljsko učilište u Zagrebu, koje je osnovano krajem 1877. godine, polaze u prosjeku svega 33 učenice godišnje, a nakon osamdesetih godina svega 20 učenica! To su dakako bili razlozi da početkom osamdesetih godina dolazi u prosjeku u užoj Hrvatskoj jedna primalja na 3.927 stanovnika, a u Slavoniji na 3.341 osobu. Istodobno u austrijskim zemljama dolazi jedna primalja na 1.330 stanovnika.¹¹⁵

¹¹³ Isto; M. Zoričić, n. dj., 136—137.

¹¹⁴ Isto.

¹¹⁵ Isto.

IX.

U strukturi ostalih zanimanja riječ je o malobrojnim »vlasnicima kuća« i posjednicima rente (glavnice), zatim o osobama koje su zaposlene kod prijevoza (riječnog, cestovnog, željezničkog, pa i gradskog), o brojnoj kućnoj služinčadi, slugama i sezonskim nadničarima te ostalim neidentificiranim zanimanjima. U hrvatsko-slavonskim selima prosječni udio svih navedenih zanimanja iznosi nešto više od 5%. U gradovima međutim prosječni udio građana zaposlenih u ostalim zanimanjima iznosi gotovo 1/4 (prema aktivnom stanovništvu). U većim gradovima, Zagrebu, Osijeku i Karlovcu, više od 3/10.¹¹⁶

Vlasnici kuća i rente (glavnice) iskazani su u popisnim statistikama zajedno. Pretpostavljam da su vlasnici kuća posjednici velikih stambenih zgrada koje izdaju u najam. No još je važnije da su oni ujedno i posjednici rente (glavnice) što znači da su vlasnici velikog broja dionica (akcija) u domaćim pa i stranim novčanim zavodima ili drugim poduzetničkim poslovima. Jedan od glavnih uvjeta za pristup u osnivački odbor dioničkog društva bio je upravo posjedovanje kuće te polaganje visoke financijske jamčevine u slučaju kasnijeg izbora u upravne organe društva. Položena jamčevina i nekretnine bile su određena garancija za slučaj pronevjere ili druge nezgode za društvo. Zato posjednika rente i kućevlasnika ima najviše u većim gradovima pa i trgovištima u kojima takve institucije postoje. Vrijedno je spomenuti da većina dioničara posjeduje istodobno velik broj dionica u različitim pot-hvatima i u više novčanih zavoda. U razdoblju između 1857. i 1869. godine broj kućevlasnika i posjednika rente povećao se u gradovima za 98%. Pritom samo u gradu Rijeci za 130%, u gradu Zagrebu za 61%, a u gradu Osijeku za 1005% (!). Ovako veliki pokazatelji za grad Osijek su točni jer su u gradu između 1860. i 1872. godine osnovana brojna dionička poduzeća i 4 novčana zavoda.¹¹⁷

Kao što sam spomenula vlastelinstva su držala brojnu kućnu služinčad i slugu za obavljanje tekućih gospodarskih poslova. U vrijeme sezona za obavljanje istih poslova uzimali su i veći broj nadničara. U gradovima međutim kućnu služinčad i slugu drže uglavnom pripadnici intelektualnih zvanja te imućniji obrtnici i trgovci. Radni odnosi između kućne služinčadi i drugih sluga na vlastelinstvima te njihovih gospodara regulirani su zakonskim propisima iz 1853. godine, a između kućne služinčadi i njihovih gospodara u gradovima 1857. godine. Oba dokumenta osim što su veoma slična ostala su na snazi sve do kraja 19. stoljeća. Njihove bitne karakteristike ogledaju se u slijedećim činjenicama: Reguliranog radnog vremena nije bilo! Nadalje gospodar je smio kažnjavati slugu, štoviše i tući ga. Osim toga smio je nadzirati sav njegov privatni život. Mogao je otpustiti slugu ako boluje bez njegove krivnje duže od 4 tjedna.¹¹⁸ I unatoč navedenim činjenicama broj kućne slu-

¹¹⁶ SUB 1857, 120—121; SLJ 1874, PSU I/1876, 12—13.

¹¹⁷ SI TOK Osijek 1881, 210—213.

¹¹⁸ Dienstboden-Ordnung für die Städte Kroatiens und Slavoniens. Služinski reč za gradove u Hrvatskoj i Slavoniji, Zagreb 1857, 1—19; M. Gross, n. dj., 207—208.

žinčadi i drugih slugu naglo se povećava, osobito u većim gradovima. Za razliku od seoske posluge na vlastelinstvima, u gradovima je sve više žena. Radi se ustvari o sve većem broju osiromašenog seoskog stanovništva. Za osiguranje vlastite egzistencije primorano je da traži služinski ili bilo koji drugi posao na vlastelinstvima ili u gradovima kod imućnijih građana, bez obzira na često nesnosne radne uvjete. Za lakše pronalaženje služinskih i drugih poslova osnovan je u Zagrebu već 1864. godine privatni Služnički zavod za posredovanje radnje. Zavod je posredovao pronalaženje najrazličitijih vrsta poslova: kućni poslovi, zatim nošenje tereta s prtljagom i bez nje, služba glasnoše, piljenje drva, cijepanje ili slaganje drva po satu, čišćenje sagova, loženje peći, njega bolesnika, istovarivanje robe, pokućarstvo, čuvanje skladišta ili dućana, čišćenje stana ili odijela itd. Za sve poslove postojao je i službeni cjenik koji je odobravalo gradsko poglavarstvo.¹¹⁹ Novi takav zavod osnovan je u gradu Zagrebu 1873. godine.¹²⁰

Prema popisima stanovništva iz razdoblja neoapsolutizma, te kasnijim popisima iz 1869. i 1880. godine pasivni ili nezaposleni građani su najvećim dijelom žene uz manji broj stvarno nezaposlenih muškaraca iznad 14. godine života. U ovu kategoriju ubrojani su i svi građani iznad 60. godine života, što znači oni koji zbog svoje životne dobi nisu više bili sposobni za rad. Koliko je bilo stvarno nezaposlenih muškaraca iznad 14. godine života nije moguće utvrditi. Međutim postojanje služničkih zavoda u gradu Zagrebu, a vjerojatno i u drugim većim gradovima, svakako potvrđuje da u gradovima raste broj nezaposlenih muškaraca i žena.

U socijalnom sastavu pasivnih (nezaposlenih) žena razlikujem dvije osnovne kategorije. To je manji dio žena koje žive u gradovima, i to u intelektualnim, trgovačkim i drugim imućnim obiteljima. Premda nisu nigdje zaposlene za obavljanje kućnih poslova, imaju kućnu služinčad. Druga mnogo brojnija kategorija su pretežno seoske žene. Uz obavljanje kućanskih poslova one još rade i na poljima. No želim posebno istaknuti da se gotovo sve seoske žene bave tzv. kućnim obrtom, osobito zimi. Radi se o kućnoj preradi domaćeg lana i konoplje, zatim vune, te manjim dijelom pamuka i svile koji se uvoze. U tu svrhu gotovo je svaka seoska kuća posjedovala preslice i razboj pomoću kojih je od domaće pređe proizvodila platna veoma dobre kvalitete. Od proizvedenog platna izrađivale su žene rublje i drugu mušku i žensku odjeću. Prema komorskim izvještajima narod je gotovo isključivo nosio bijelo platneno ruho, urešeno vunanim vezivom u raznim bojama. U imućnijim slavonskim seljačkim kućama svečanija odjeća ukrašavala se srebrnim i zlatnim nitima.¹²¹ Osim toga žene su izrađivale vrlo lijepe stolnjake, pokrivala, sagove, pojaseve, pregače, torbe, čarape, kabanice i druge slične predmete. Ovo je bilo tim dragocjenije što u cijeloj zemlji sve do kraja 19. stoljeća nije bilo tvornice tekstila. Vrijedno je spomenuti da su seoske žene same pri-

¹¹⁹ Instruction für die Agramer Dienstmänner, Agram 1864, 1—7; NN 1865. Br. 255. 7. XI. Cienovnik služničkog zavoda u Zagrebu.

¹²⁰ NN 1873. Br. 190. 19. VIII. Nov služnički zavod; Cienovnik dozvoljenoga novoga trhonoškoga zavoda u Zagrebu, Zagreb 1873.

¹²¹ Izvješće TOK Zagreb 1877/78, 101—102; Izvješće TOK Osijek 1881, 145—146; M. Zoričić, n. dj., 65.

pravljale sve predradnje od sađenja lana ili konoplje do konačne proizvodnje platna i odjeće. Potrebne boje pripravljale su također same. Najveći dio proizvedene robe služio je za domaće seoske potrebe, a tek manji dio dobro se prodavao u gradovima. Mnogi proizvodi seoskih žena našli su se na Prvoj gospodarskoj izložbi u Zagrebu 1864. godine, ali i na mnogim drugim svjetskim izložbama (Beč, Pariz i drugdje). Od sredine sedamdesetih godina daljnji razvoj seoske tekstilne proizvodnje u Hrvatskoj sve više onemogućava velika konkurencija jeftinije češke i moravske tekstilne industrije. Pokušaji da se ona poveže s domaćom industrijom javljaju se tek krajem sedamdesetih godina. Veći poduzetnici u užoj Hrvatskoj uspjeli su organizirati u široj okolini gradova veći broj švelja. One su pomoću šivaćih strojeva izrađivale rublje za njihove trgovačke poslove. Početkom osamdesetih godina 100 seljakinja u riječkoj županiji radilo je za dvije tvornice stolaca. Jedna tvornica nalazila se u Bakru, a druga u Ravnoj Gori.¹²²

Naposlijetku možemo zaključiti da provedena kvantitativna istraživanja osvjetljavaju proces polagane modernizacije nakon 1848. godine. Pritom su uočljive tri osnovne faze. Prva je razdoblje neoapsolutizma. Nakon toga slijedi razdoblje skromne konjunktura, te konačno razdoblje nakon izbijanja finansijske krize u centru Monarhije početkom svibnja 1873. godine.

Za razdoblje neoapsolutizma provedene kvantitativne analize pokazale su najprije promjene administrativnih granica u Provincijalu. No kao osnovni društveni problem očigledan je proces raspadanja zadruga koji je nešto ubrzani u slavonskim županijama. Raspadanje zadružnih gospodarstava uvjetovalo je sve veće sitnjenje zemljišnog posjeda, neorganiziranu obradu seoskih imanja, što je sve pridonosilo većem siromaštvu. Vidljivo je sve veće iseljavanje iz zemlje, opadanje nataliteta i nupcijaliteta, povećanje stope smrtnosti koje uz ostalo uzrokuju epidemije. Sve to konačno dovodi do osjetljive stagnacije porasta stanovništva.

Druga faza obuhvaća razdoblje između 1860. i 1873. godine. Ona se poklapa s konjunkturu na Monarhiji, pogotovu od 1867. do 1873, ali i s ogorčenim političkim borbama u pogledu rješavanja državnopravnih pitanja. U ovoj fazi banska Hrvatska izgubila je Međimurje i grad Rijeku, što je negativno utjecalo na socijalnu strukturu stanovništva i na opći društveno-ekonomski razvoj. Uočljiva su dva obilježja ovoga razdoblja. To je najprije intenziviran proces raspadanja zadruga koji kulminira sredinom sedamdesetih godina. Njegove su posljedice daljnje sitnjenje zemljišnog posjeda, dakle pojava sve većeg broja sitnih zemljišnih posjednika i pomoćnih radnika u agraru, te opadanje kvalitete ionako lošeg stambenog fonda. Drugi osnovni aspekt društvenog razvoja su gradovi u kojima se javljaju procesi karakteristični za urbanizaciju. Privlačna snaga većih gradova uvjetuje naglo povećanje broja stanovnika iz bliže i daljnje okolice. U gradovima se koncentriira skromna akumulacija kapitala koja uzrokuje ubrzanije osnivanje industrijskih i obrtničkih poduzeća, kao i povećanje trgovačkih aktivnosti. Upravo u ovom razdoblju vidi se društvena diferencijacija u rasponu od brojnih nekvalificiranih i kvalificiranih radnika do malobrojnih pripadnika intelektualnih zvanja. U

¹²² M. Zoričić, n. dj. 64—65.

svakoj grani privrede iskristalizirale su se tri osnovne skupine. To su samostalni pothvatnici najprije u agraru, zatim i u ostalim granama privrede (obrt, industrija, trgovina, promet, intelektualna zvanja). Druga, ustvari najbrojnija socijalna grupa su pomoćni radnici, također u agraru, zatim u ostalim granama privrede, te privatnim domaćinstvima (osobito žene). Treća, najmanje brojna socijalna grupa su pripadnici intelektualnih zvanja. Zaposleni su kod organa javne uprave, u školstvu, kulturi, znanstvenim institucijama, zdravstvenim ustanovama i crkvenim organizacijama. Razmjerno ubrzani društveni i ekonomski razvoj izazivao je sve veće socijalno raslojavanje. Kod vlasnika zemlje velike su razlike u veličini posjeda ili zakupa. Kod ostalih grupa vlasnika ili posjednika velike su razlike u kapacitetu obrtničke radionice, industrijskog poduzeća, broja i vrijednosti dionica, ili veličine trgovačke radnje. Kod činovnika znatne su razlike s obzirom na obrazovanje i područje zaposlenja. I kod pomoćnih radnika također su velike socijalne razlike između kvalificiranih i nekvalificiranih radnika, te sezonskih nadničara i drugih slugu. Položaj žena veoma je težak. One ne mogu polaziti visoke škole i fakultete, a za svoj rad dobivaju manje plaće ili nadnice od muškaraca. U ovom razdoblju ipak dolazi do postepene regeneracije stanovništva, do povećanja broja zaposlenih na svim sektorima i do znatnog podizanja kulturne razine.

Treća faza uslijedila je nakon izbijanja financijske krize 1873. godine koja se odrazila i u Hrvatskoj pogotovo u propadanju trgovačkih, obrtničkih i industrijskih poduzeća, a sanacija nije postignuta ni početkom 1880. godine. Neposredne posljedice bile su nezaposlenost, rast sitnih obrtničkih i trgovačkih radnji, sve veće iseljavanje iz zemlje, siromaštvo, loša prehrana stanovništva, valovi novih epidemija, te konačno ponovna stagnacija u regeneraciji stanovništva.

Tablica 1. PREGLED TERITORIJALNE POVRŠINE CIVILNE HRVATSKE I SLAVONIJE
 U RAZDOBLJU 1851—1880, u km²

Godine	1851.		1857.		1869.		1880.	
	u broju	u %	u broju	u %	u broju	u %	u broju	u %
A. Civ. Hrvatska	5.031	27,49	5.955	32,55	4.427	19,03	4.076	17,51
županije zagrebačka	2.573	14,06	3.218	17,58	1.828	7,85	2.323	9,98
varaždinska	1.236	6,75	1.378	7,53	1.599	6,88	1.602	6,88
riječka	1.711	9,36	—	—	1.753	7,53	2.163	9,30
križevačka	—	—	—	—	—	—	—	—
bjelovarska	—	—	—	—	3.887	16,71	3.476	14,93
svega županije	10.551	57,66	10.551	57,66	13.494	58,00	13.640	58,60
B. Civ. Slavonija	—	—	—	—	—	—	—	—
županije osječka	5.276	28,83	3.956	21,62	—	—	—	—
požeška	2.473	13,51	3.793	20,72	2.510	10,79	2.379	10,22
virovitička	—	—	—	—	4.819	20,71	4.782	20,54
srijemska	—	—	—	—	2.441	10,50	2.477	10,64
svega županije	7.749	42,34	7.749	42,34	9.770	42,00	9.638	41,40
C. Zajedno	18.300	100,00	18.300	100,00	23.264	100,00	23.278	100,00

Izvor: TSM I, tabl. 2,23; II, tabl. 3,54 57; Narodni popis 1869. I. 2 3;
 SLJ 1874, PSU I/1876, 9; NRMZ 1880, PSU VIII/1882. I, 6 7.

Tablica 2. PREGLED UKUPNOG BROJA PRISUTNIH STANOVNIKA
 U CIVILNOJ HRVATSKOJ I SLAVONIJI U RAZDOBLJU 1851-1880.

Godine	1851.		1857.		1869.		1880.	
	u broju	u %	u broju	u %	u broju	u %	u broju	u %
A. Civ. Hrvatska	49.412	5,69	55.878	6,46	52.720	4,61	69.590	5,85
Gradovi	214.691	24,72	239.882	27,73	286.092	20,67	218.128	18,26
Županije zagrebačka	196.226	22,60	242.206	28,00	159.399	13,95	210.292	17,61
varaždinska	72.050	8,30	70.628	8,17	77.228	6,77	76.029	6,36
rijeka	76.047	8,75	—	—	78.839	6,90	110.734	9,27
križevačka	—	—	—	—	156.443	13,70	132.037	11,06
bjelovarska	559.014	64,37	552.716	63,90	708.001	61,99	747.212	62,56
svoga županije	608.426	70,06	608.594	70,36	760.721	66,60	816.802	68,38
SVEGA A	15.807	1,82	16.626	1,92	20.209	1,77	21.495	1,80
B. Civ. Slavonija	—	—	—	—	—	—	—	—
Gradovi	179.235	20,64	134.100	15,50	—	—	—	—
Županije osječka	64.988	7,48	105.689	12,22	73.350	6,42	71.963	6,03
požeška	—	—	—	—	167.569	14,67	162.262	13,58
virovitička	—	—	—	—	120.352	10,54	121.893	10,20
srijemska	244.223	28,12	239.789	27,72	361.271	31,63	356.118	29,81
svoga županije	260.030	29,94	256.415	29,64	381.480	33,40	377.613	31,62
SVEGA B	65.219	7,51	72.504	8,38	72.929	6,38	91.085	7,63
C. Svega gradovi	803.237	92,49	792.505	91,62	1.069.272	93,62	1.103.330	92,37
D. Svega županije	868.456	100,00	865.009	100,00	1.142.201	100,00	1.194.415	100,00
E. Zajedno	—	—	—	—	17.884	—	20.981	—
F. Grad Rijeka	—	—	—	—	—	—	—	—

Izvor: TSM I, 2, 23; SUB 1857, 115 125; Narodni popis 1869, I, 2 3;
 SLJ 1874, FSU I/1876, 9, NRMŽ 1880, FSU VIII/1882, I, 6-7.

Tablica 3. PREGLED PROSJEČNE GUSTOĆE STANOVNIKA PO KM²
 U CIVILNOJ HRVATSKOJ I SLAVONIJI 1851—1880. GODINE

Godine	1851.	1857.	1869.	1880.
A. CIVILNA HRVATSKA				
Gradovi	233,07	263,57	261,00	291,17
Županije zagrebačka	43,02	40,55	53,83	54,37
varaždinska	77,78	79,41	89,65	93,05
križevačka	47,11	—	47,64	53,62
riječka	59,44	51,40	48,51	47,70
bjelovarska	—	—	40,31	38,05
svega županije	54,07	53,46	53,26	55,76
SVEGA A.	57,66	57,68	56,37	59,88
B. CIVILNA SLAVONIJA				
Gradovi	195,14	205,25	249,50	265,37
Županije osječka	34,33	34,38	—	—
požeška	26,54	28,05	29,50	30,57
virovitička	—	—	35,19	34,34
srijemska	—	—	49,31	49,21
svega županije	31,85	31,27	37,28	37,26
SVEGA B.	33,56	33,09	39,05	39,18
C. Svega gradovi	222,60	247,45	257,70	284,64
D. Svega županije	44,60	44,01	46,53	48,06
E. Zajedno	47,45	47,27	49,10	51,31
F. Grad Rijeka	—	—	913,85	1.072,10

Izvor: TSM I, 2, 23; II, 3—54-57; SLJ 1874, PSU I/1876, 4;
 NRMŽ 1880, PSU VIII/1882, I, 6.

STANOVNIŠTVO CIVILNE HRVATSKE I SLAVONIJE PREMA MATERINSKOM JEZIKU 1880. GODINE

I. u broju

A. CIVILNA HRVATSKA	hrvatski ili srpski	slovenski	češki	mađarski	nje- mački	tali- janski	ostali jezici slavonski	neslavenski	Svega
Gradovi	60.092	6.779	1.279	1.474	4.591	714	—	994	75.923
Županije zagrebačka	206.685	—	92	233	723	—	2.907	1.507	212.147
varaždinska	205.889	—	41	268	819	—	2.971	304	210.292
križevačka	106.719	—	36	1.575	645	—	1.097	302	110.374
riječka	74.904	—	16	96	117	—	507	389	76.029
bjelovarska	128.840	—	31	1.014	546	—	361	3.245	132.087
svoga županije	721.037	—	216	3.186	2.850	—	7.843	5.747	740.879
B. CIVILNA SLAVONIJA									
Gradovi	10.215	160	493	1.237	9.238	84	—	68	21.495
Županije požeška	56.110	—	126	4.235	5.632	—	467	5.393	71.963
virovitička	122.642	—	1.400	16.190	17.497	—	2.285	2.298	162.262
srijemska	84.410	—	2.102	10.532	21.060	—	3.430	359	121.893
svoga županije	263.162	—	3.628	30.957	44.189	—	6.132	8.050	356.118
C. zajedno županije	984.199	—	3.844	34.143	47.039	—	13.975	13.797	1.096.997
D. zajedno gradovi	70.307	6.939	1.772	2.711	13.829	798	—	1.062	97.418
E. Zajedno C+D.	1.054.506	6.939	5.616	36.854	60.868	798	13.975	14.859	1.194.415
F. grad Rijeka	7.991	—	9	383	895	—	11.573	130	20.981

Izvori: Statistik 1880, Budapest 1885, 26 29; NRPZ 1880, PSU VIII/1882, I, 6 11;

SG I/1905, 45 -47.

14 STANOVNIŠTVO CIVILNE HRVATSKE I SLAVONIJE PREMA MATERINSKOM JEZIKU 1880. GODINE

II. u postotku

A. CIVILNA HRVATSKA ili srpski	hrvatski ili srpski	slovenski	češki	mađarski	nje- mački	tali- janski	slavenski	ostali jezici	Svega
Gradovi	79,15	8,93	1,68	1,34	6,05	0,94	1,31	1,31	100,00
Županije zagrebačka	97,43	0,04	0,04	0,11	0,34		1,37	0,71	100,00
varaždinska	97,91	0,02	0,02	0,13	0,39		1,41	0,14	100,00
križevačka	96,70	0,03	0,03	1,43	0,57		1,00	0,27	100,00
riječka	98,52	0,02	0,02	0,13	0,15		0,67	0,51	100,00
bjelovarska	96,06	0,02	0,02	0,77	0,41		0,28	2,46	100,00
svega županije	97,32	0,03	0,03	0,43	0,38		1,06	0,78	100,00
B. CIVILNA SLAVONIJA									
Gradovi	47,52	0,75	2,30	5,75	42,98	0,39		0,31	100,00
Županije požeška	77,97		0,17	5,88	7,83		0,65	7,50	100,00
virovitička	75,58		0,86	9,98	10,78		1,88	1,42	100,00
srijemska	69,25		1,73	8,65	17,28	—	2,79	0,30	100,00
svega županije	73,90	—	1,02	8,70	12,41		1,72	2,25	100,00
C. zajedno									
županije	89,72		0,35	3,11	4,29		1,26	1,27	100,00
D. zajedno									
gradovi	72,17	7,12	1,82	2,78	14,20	0,82	—	1,09	100,00
E. Zajednice C+D	88,29	0,58	0,47	3,08	5,10	0,07	1,17	1,24	100,00
F. grad Rijeka	38,08		0,04	1,82	4,27		55,17	0,62	100,00

Izvor: Statistika 1880, Budapest 1885, 26—29; NRPŽ 1880, PSU VIII/1882 I, 6 11.

PREGLED RELIGIOZNE PRIPADNOSTI STANOVNIKA U CIVILNOJ HRVATSKOJ I SLAVONIJI 1869. GODINE

I. u broju

A. CIVILNA HRVATSKA	Rimoka-tolici	Grčkoka-tolici ^a	Pravo-slavni ^b	augsb.	Evangelici helvet. ^c	Izraeliti ^d	Svega
Gradovi	58.741	129	1.579	143	37	2.001	62.636
Zupanije							
zagrebačka	233.055	190	202	96	21	528	236.092
varaždinska	158.883	9	118	13	16	360	159.399
križevačka	75.276	7	3.063	21	21	451	78.739
riječka	65.282	13	1.965	8	1	43	67.312
bjelovarska	120.034	5	36.285	17	2	100	156.443
svoga županije	654.530	224	41.633	153	63	1.482	698.085
svoga A.	713.271	353	43.212	302	100	3.483	760.721
B. CIVILNA SLAVONIJA							
Gradovi	16.755	17	2.119	84	97	1.137	20.209
Zupanije							
požeška	43.552	4	27.386	1.011	798	599	73.350
virovitička	122.036	13	39.683	660	2.984	2.113	167.569
srijemska	47.737	2.705	63.219	2.609	2.824	1.258	120.352
svoga županije	213.325	2.722	130.288	4.280	6.586	4.070	361.271
svoga B	230.080	2.739	132.407	4.364	6.883	5.207	381.480
C. svega gradovi	75.496	146	3.693	231	134	3.138	82.485
D. svega županije	867.855	2.946	171.921	4.435	6.649	5.552	1.059.356
E. zajedno A + B	943.351	3.092	175.619	4.666	6.783	8.690	1.142.201
F. grad Rijeka	17.669	31	19	41	53	71	17.884

a) uračunato 118 pripadnika jermenskoga obreda; b) urač. 26. pravoslavnih jermena; c) urač. 33 ostala kršćana; d) urač. 18 ostalih nekršćana.

IZVOR: SLJ 1874, PSU I/1876, 8-9; Narodni popis 1869, I, 2-3.

PREGLED RELIGIOZNE PRIPADNOSTI STANOVNIKA U CIVILNOJ HRVATSKOJ I SLAVONIJI 1869. GODINE

II. u postotku

A. CIVILNA HRVATSKA	Rimokatolici	Grkokatolici	Pravoslavni	Evangelici augsb.	Evangelici helvet.	Izraeliti	Svega
Gradovi	93,78	0,20	2,52	0,23	0,07	3,20	100,00
Županije zagrebačka	99,56	0,08	0,09	0,04	0,01	0,22	100,00
varaždinska	99,68	0,005	0,06	0,008	0,01	0,22	100,00
križevačka	95,49	0,008	3,89	0,02	0,02	0,58	100,00
riječka	96,96	0,02	9,92	0,01	0,001	0,07	100,00
bjelovarska	76,73	0,003	23,20	0,01	0,001	0,06	100,00
svoga županije	93,76	0,03	5,97	0,02	0,01	0,21	100,00
svoga A.	93,76	0,05	5,68	0,04	0,01	0,46	100,00
B. CIVILNA SLAVONIJA							
Gradovi	82,91	0,08	10,48	0,42	0,48	5,63	100,00
Županije požeška	59,37	0,005	37,14	1,38	1,09	0,82	100,00
virovitička	72,83	0,007	23,68	0,40	1,77	1,32	100,00
srijemska	39,66	2,25	52,53	2,17	2,35	1,04	100,00
svoga županije	59,05	0,75	36,07	1,18	1,82	1,13	100,00
svoga B.	60,31	0,72	34,71	1,14	1,75	1,37	100,00
C. svega gradovi	91,13	0,18	4,76	0,28	0,16	3,79	100,00
D. svega županije	81,92	0,28	16,23	0,42	0,63	0,52	100,00
E. zajedno A+B.	82,59	0,27	15,38	0,41	0,59	0,76	100,00
F. grad Rijeka	98,80	0,17	0,11	0,22	0,30	0,40	100,00

Izvor: SLJ 1874, PSU I/1876, 8 9; Narodni popis 1869, I. 2--3.

Tablica 6. PREGLED ZAPOSLENIH I NEZAPOSLENIH GRAĐANA U CIVILNOJ HRVATSKOJ I SLAVONIJI 1869. GODINE

A. CIVILNA HRVATSKA	U broju			U postotku			
	zaposleni građani	nezaposle- ni iznad 14 god. života	djeca ispod 14 god. ži- vota	zaposleni građani	nezaposle- ni iznad 14 god. života	djeca ispod 14 god. ži- vota	svoga
Gradovi	30.370	15.493	16.773	48,49	24,73	28,78	100,00
Županije zagrebačka	121.673	39.781	74.638	51,54	16,85	31,61	100,00
varaždinska	82.106	23.069	54.224	51,51	14,47	34,02	100,00
križevačka	26.969	26.835	25.035	34,21	34,04	31,75	100,00
riječka	25.275	18.653	23.384	37,55	27,71	34,74	100,00
bjelovarska	53.678	45.366	57.399	34,31	29,00	36,69	100,00
svoga županije	309.704	153.701	234.680	44,36	22,02	33,62	100,00
Svega A.	340.074	169.194	251.453	44,70	22,25	33,05	100,00
B. CIVILNA SLAVONIJA	9.615	4.906	5.688	47,58	24,27	28,15	100,00
Gradovi	25.578	23.463	24.309	34,87	31,99	33,14	100,00
Županije požeška	62.093	51.357	54.114	37,06	30,64	32,30	100,00
virovitička	47.468	31.553	41.331	39,44	25,22	34,34	100,00
srijemska	135.144	106.373	119.754	37,40	29,45	33,15	100,00
svoga županije	144.759	111.279	125.442	37,95	29,17	32,88	100,00
Svega B.	39.985	20.399	22.461	48,26	24,62	27,12	100,00
C. Svega gradovi	444.848	260.074	354.434	42,00	24,54	33,46	100,00
D. Svega županije	484.833	280.473	376.895	42,45	24,55	33,00	100,00
E. Zajedno	8.101	4.873	4.910	45,30	27,25	27,45	100,00
F. Grad Rijeka							

Izvor: SLJ 1874, PSU I/1876, 12 13; NRPŽ PUS VIII/1880, 6

Tablica 8. GLAVNA ZANIMANJA U CIVILNOJ HRVATSKOJ I SLAVONIJI 1869. GODINE (AKTIVNI GRADANI)

U postotku

A. Civilna HRVATSKA	Intelektualna zvanja	Poljodjelstvo ¹	Zaposleni obrta i trgovine	Vlasnici kućai glavnica	Službinčad ²	Zaposleni kod prijevoza	Ostali zaposleni	Svega
Gradovi	10,95	24,32	24,61	4,60	6,75	22,27	3,90	100,00
Zupanije								
zagrebačka	0,70	91,86	1,94	0,32	0,13	4,45	0,16	100,00
varaždinska	0,51	91,22	1,47	0,18	0,15	6,13	0,01	100,00
križevačka	0,70	86,77	2,89	0,36	0,39	8,41	0,06	100,00
riječka	0,91	84,34	10,51	1,22	0,18	2,15	0,56	100,00
bjelovarska	0,99	96,10	1,81	0,11	0,18	0,69	0,02	100,00
svoga županije	0,71	91,36	2,57	0,32	0,17	4,40	0,11	100,00
svoga A.	1,63	85,37	4,54	0,71	0,76	6,00	0,34	100,00
B. Civilna SLAVONIJA								
Gradovi	11,69	8,54	29,96	5,82	5,27	32,15	1,84	100,00
Zupanije								
požeška	0,85	87,82	6,23	0,56	0,23	3,78	0,07	100,00
virovička	1,06	84,36	7,91	0,80	0,57	4,48	0,10	100,00
srijemska	1,47	82,47	8,17	1,80	0,42	4,68	0,08	100,00
svoga županije	1,18	84,35	7,68	1,10	0,45	4,42	0,08	100,00
svoga B.	1,86	79,32	9,16	1,42	0,77	6,27	0,20	100,00
C. Svega gradovi	11,15	20,52	25,90	4,88	6,40	24,64	2,41	100,00
D. Svega županije	0,87	89,23	4,12	0,56	0,26	4,41	0,10	100,00
E. Zajedno	1,70	83,56	5,92	0,92	0,76	6,08	0,30	100,00
F. Grad Rijeka	9,62	7,68	39,32	5,03	4,47	23,35	1,73	100,00

1) Uračunati su i zaposleni kod šumarstva, lova, ribolova, i sl. 2) Uračunati su gradski stražari i druga sl. posluga
Izvor: SLJ 1874, PSU I/1876, 12 13; NRPŽ 1880. PSU VIII/1880, 6.

Tablica 9. PREGLED PRODUKTIVNE POVRŠINE U CIVILNOJ HRVATSKOJ I SLAVONJI 1869. GODINE

U broju, u ha.

A. Civilna HRVATSKA	oranica	livada	vinograda	vrtova	pašnjaka	šuma	svoga pro- duktivno	nepro- duktivno	ZAJEDNO
županije zagrebačka	128.658	66.187	13.440	4.825	33.328	176.182	422.620	20.100	442.720
varaždinska	55.259	23.585	7.216	2.170	18.641	68.776	175.647	7.153	182.800
križevačka	56.938	21.324	5.456	2.117	15.155	66.647	167.637	7.663	175.300
riječka	12.157	33.457	680	202	25.309	85.431	157.236	2.651	159.887
Svega A.	407.968	194.961	33.208	13.728	124.025	524.362	1.298.252	51.167	1.349.419
Civilna SLAVONIJA									
županije požeška	71.846	17.357	2.334	4.086	11.941	138.178	245.742	5.278	251.020
virovitička	173.049	39.159	4.314	7.053	30.236	204.521	458.332	23.571	481.903
srijemska	119.135	17.653	12.791	6.738	32.473	39.711	228.501	15.599	244.100
Svega B.	364.030	74.169	19.439	17.877	74.650	382.410	932.575	44.448	977.023
C. Zajedno	771.998	269.130	52.647	31.605	198.675	906.772	2.230.827	95.615	2.326.442

Izvori: SLJ 1874, PSU I/1876, 188—189.

Tablica 10. PREGLED PRODUKTIVNE POVRŠINE U CIVILNOJ HRVATSKOJ I SLAVONIJI 1869. GODINE

U %/o.

A. Civilna HRVATSKA	oranica	livada	vinograda	vrtova	pašnjaka	šuma	svoga produktivno	ne- produktivno	ZAJEDNO
županije zagrebačka	29,06	14,95	3,04	1,09	7,52	39,80	95,46	4,54	100,00
varaždinska	30,23	12,90	3,95	1,18	10,20	37,62	96,08	3,92	100,00
križevačka	32,48	12,16	3,11	1,21	8,65	38,02	95,63	4,37	100,00
riječka	7,61	20,92	0,42	0,12	15,84	53,43	98,34	1,66	100,00
bjelovarska	39,86	12,97	1,65	1,13	8,13	32,76	96,50	3,50	100,00
Svega A.	30,24	14,42	2,46	1,02	9,20	38,87	96,21	3,79	100,00
B. Civilna SLAVONIJA									
županije požeška	28,62	6,90	0,92	1,63	4,76	55,03	97,90	2,10	100,00
virovitička	35,90	8,12	0,90	1,47	6,28	42,44	95,11	4,89	100,00
srijemska	48,80	7,23	5,24	2,76	13,30	16,28	93,61	6,39	100,00
Svega B.	37,26	7,60	1,98	1,83	7,64	39,14	95,45	4,55	100,00
C. Zajedno	33,18	11,57	2,26	1,36	8,54	38,98	95,89	4,11	100,00

Izvor: SLJ 1874, PSU I/1876, 188—189.

Tablica 11. PROSJEČNA FINANCIJSKA VRIJEDNOST ČISTOG PRIHODA S PRODUKTIVNE POVRŠINE U CIVILNOJ HRVATSKOJ I SLAVONIJI 1889-1880. GODINE (u forintama)

		I. u broju							po jednom stanovniku
A. CIV. HRVATSKA	oranice	vrtovi	livade	vino- gradi	pašnjaci	šume	trstika	svega	
županije zagrebačka	839.651	69.979	582.629	224.673	80.557	265.802	—	2.063.291	7,98
varaždinska	446.568	37.663	374.030	130.540	50.916	82.398	—	1.122.115	5,08
križevačka	562.732	35.125	245.226	80.882	33.434	125.632	—	1.083.031	9,00
riječka	49.309	2.794	54.410	2.809	6.755	79.073	—	195.150	2,41
bjelovarska	862.574	59.801	394.789	104.217	58.649	205.675	—	1.685.705	12,40
zajedno	2.760.834	205.362	1.651.084	543.121	230.311	758.580	—	6.149.292	7,53
B. CIV. SLAVONIJA									
županije požeška	325.712	48.385	140.149	28.799	29.985	96.477	—	669.507	9,27
virovitička	1.458.503	131.550	359.088	102.555	154.169	323.007	1.747	2.523.619	14,00
srijemska	1.704.816	118.098	182.174	328.298	145.613	71.144	3.329	3.553.472	20,95
zajedno	3.489.031	298.033	681.411	459.652	329.767	490.628	5.076	5.746.598	15,22
C. svega A + B.	6.249.865	503.395	2.332.495	1.002.773	560.078	1.249.208	5.076	11.895.890	9,96
II u postotku									
A. CIV. HRVATSKA	44,90	3,34	26,85	8,82	3,75	12,34	—	100,00	7,53
Županije	60,70	5,19	11,86	8,00	5,74	8,54	0,07	100,00	15,22
B. CIV. SLAVONIJA	52,53	4,22	19,60	8,00	4,71	10,50	0,04	100,00	9,96
Županije	60,70	5,19	11,86	8,00	5,74	8,54	0,07	100,00	15,22
C. svega A + B.	52,53	4,22	19,60	8,00	4,71	10,50	0,04	100,00	9,96

Izvor: SLJ 1874, PSU I/1876, 188-189; NRPŽ 1880, PSU VIII/1882, I, 6; M. Zoričić, Statističke crtice 1880, 29, tabl. 16a.

220 Tablica 12. PREGLED UKUPNOG BROJA KUĆA U CIVILNOJ HRVATSKOJ I SLAVONJI 1857 1880. GODINE

Godine	1857.		1869.		1880.	
	u broju	u ‰	u broju	u ‰	u broju	u ‰
A. CIVILNA HRVATSKA						
Gradovi	6.186	5,72	6.092	4,39	6.802	3,81
Županije zagrebacka	22.839	21,12	22.951	16,53	32.869	18,39
varždinska	30.754	28,44	16.668	12,01	23.969	13,41
riječka	12.286	11,36	13.450	9,89	15.867	8,88
križevačka	—	—	9.032	6,51	13.643	7,63
bjelovarska	—	—	13.808	9,95	13.926	7,79
svoga županije	65.879	60,92	75.909	54,69	100.274	56,10
svega A.	72.065	66,64	82.001	59,08	107.076	59,91
B. CIVILNA SLAVONIJA						
Gradovi	2.820	2,61	2.800	2,01	2.917	1,63
Županije osječka	20.313	18,78	—	—	—	—
požeška	12.940	11,97	9.924	7,15	14.717	8,23
virovitička	—	—	23.150	16,68	29.104	16,28
srijemska	—	—	20.927	15,08	24.910	13,95
svoga županije	33.253	30,75	54.001	38,91	68.731	38,46
svega B.	36.073	33,36	56.801	40,92	71.648	40,09
C. svega gradovi	9.006	8,33	8.892	6,40	9.719	5,44
D. svega županije	99.132	91,67	129.910	93,60	169.005	94,56
E. zajedno	108.138	100,00	138.802	100,00	178.724	100,00
F. Rijeka	—	—	1.402	100,00	1.503	100,00

Izvor: TSM I, tabl. 35; III, tabl. 35; SLJ 1874, PSU I/1876, 5; NRPZ 1880, PSU VIII/1882, I, 6; Statistick 1880, Buda pest 1885, 14.

Tablica 13. PREGLED PISMENOSTI GRADANA U CIVILNOJ HRVATSKOJ I SLAVONIJI 1869. GODINE

A. CIV. HRVATSKA	znali čitati i pisati u broju	u %	znali samo čitati u broju	u %	nisu znali ni čitati ni pisati u broju	u %	Svega u broju
Gradovi	28.169	44,97	471	0,75	33.996	54,28	62.636
Županije zagrebačka	15.496	6,56	802	0,34	219.794	93,10	236.092
varaždinska	13.312	8,35	1.953	1,22	159.399	90,43	159.399
knjevačka	7.691	9,75	355	0,45	70.793	89,80	78.839
riječka	6.634	9,85	494	0,73	60.184	89,41	67.312
bjelovarska	31.964	20,43	6.311	4,03	118.168	75,54	156.443
svoga županije	75.097	10,76	9.915	1,42	613.073	87,82	698.085
B. CIV. SLAVONIJA							
Gradovi	10.686	52,87	158	0,78	9.366	46,35	20.209
Županije požeška	5.794	7,90	430	0,59	67.126	91,59	73.350
virovitička	19.116	11,42	1.287	0,76	147.166	87,82	167.569
srijemska	19.248	16,00	1.021	0,84	100.083	83,16	120.352
svoga županije	44.158	12,22	2.738	0,76	314.375	87,02	361.271
C. svega gradovi	38.855	46,90	629	0,76	43.361	52,34	82.845
D. svega županije	119.255	11,26	12.653	1,20	927.448	87,54	1.059.356
E. svega A+B.	158.110	13,84	13.282	1,16	970.809	85,00	1.142.201
F. grad Rijeka	7.142	39,94	14	0,08	10.726	59,98	17.884

Izvor: SLJ 1874, PSU I/1876, 3 4; Narodni popis 1869, I, 2 5.

Tablica 14. PREGLED RAZVOJA STOČNOG FONDA U CIVILNOJ HRVATSKOJ I SLAVONIJI 1851—1880. GODINE

GOD. 1851.	Vrsta stoke tegleća u broju	u % u broju	rogata u broju	u % u broju	ovce u broju	u % u broju	koze u broju	u % u broju	svinje u broju	u % u broju	svoga novnika	broj grla posla novniku
Civ. Hrvatska	61.560	10,60	239.918	41,30	51.065	8,78	—	228.484	39,32	581.027	0,95	
Civ. Slavonija	78.496	9,68	236.257	29,13	202.434	24,97	—	293.641	36,22	810.828	3,12	
Zajedno	140.056	10,06	476.175	34,21	253.499	18,21	—	522.125	37,52	1.391.855	1,60	
GOD. 1857.												
Civ. Hrvatska	54.372	9,25	257.356	43,37	55.134	9,38	3.189	218.049	37,07	588.100	0,97	
Civ. Slavonija	65.179	13,12	111.490	22,45	93.408	18,80	24.515	202.074	40,68	496.666	1,94	
Zajedno	119.551	11,02	368.846	34,00	148.542	13,70	27.704	420.123	38,73	1.084.766	1,25	
GOD. 1869.												
Civ. Hrvatska	65.565	9,32	297.946	42,38	91.776	13,06	8.533	239.176	34,03	702.996	0,92	
Civ. Slavonija	91.579	12,67	113.386	15,68	204.002	40,68	22.797	201.066	27,82	722.830	1,90	
Zajedno	157.144	11,02	411.332	28,85	385.778	27,05	31.330	440.242	30,88	1.425.826	1,25	
GOD. 1880.												
Civ. Hrvatska	63.313	12,50	238.420	47,10	51.153	10,10	3.795	149.542	29,55	506.223	0,62	
Civ. Slavonija	24.234	5,94	75.593	19,34	152.405	39,00	11.010	127.613	32,65	390.855	1,03	
Zajedno	87.547	9,75	314.013	35,00	203.558	22,70	14.805	277.155	30,90	897.078	0,75	

Izvor: TSM I/2, tabl. 35; SUB 1857, 71 72; Narodni popis 1869, III, 7 8.
NRPŽ 1880, PSU VIII/1882, III, 12.

Zusammenfassung

DIE DEMOGRAPHISCHE ENTWICKLUNG IN ZIVILKROATIEN UND SLAWONIEN VON 1850—1880

Agneza Szabo

Nach 1848 kam es zu einer gewissen Beschleunigung der gesellschaftlichen und wirtschaftlichen Entwicklung in Zivilkroatien und Slawonien. Dabei sind drei Phasen auszumachen. Das sind die Epochen des Neoabsolutismus, ferner die Zeit der relativen Konjunktur sowie die Epoche nach dem Eintritt der Finanzkrise in Wien im Jahre 1873.

Die durchgeführten Studien zeigten in erster Linie häufige Änderungen von Verwaltungsgrenzen. Das wichtigste gesellschaftliche Problem ist jedoch der Zerfall der Genossenschaften, was zu einer ständig wachsenden Zersplitterung des Bodenbesitzes führt, zur schlecht organisierten Bearbeitung von Landbesitz und letzten Endes zur steigenden wirtschaftlichen Verarmung. Die Folgen davon waren eine wachsende Emigration, der Rückgang der Geburtenraten und der Heiratswilligkeit sowie ein Anstieg der Sterblichkeitsrate. Zusammengenommen hat daß alles zu einer merklichen Stagnierung der Bevölkerungszahl geführt.

Die zweite Phase umfaßt die Zeit von 1860 bis 1873. Diese Epoche fällt mit einer allgemeinen Konjunktur in der Monarchie zusammen aber auch mit heftigen politischen Kämpfen im Lande hinsichtlich der Lösung von staatsrechtlichen Fragen. In dieser Phase ging für das Banalkroatien die Provinz Medimurje und die Stadt Rijeka verloren, was eine negative Auswirkung auf die Sozialstruktur der Bevölkerung hatte sowie auf die allgemeine gesellschaftlich-wirtschaftliche Entwicklung. Für diese Zeit sind zwei grundlegende Tatsachen von größter Bedeutung. Das ist der intensivste Prozeß des Zerfalls von Genossenschaften, der Mitte der siebziger Jahre zu seinem Höhepunkt kommen wird, sowie eine verstärkte Entwicklung der Städte, in denen für die Modernisierung typische Prozesse sich bemerkbar machen. Die Anziehungskraft der größeren Städte führt zu einer massiven Landflucht. In den Städten konzentriert sich in bescheidenem Ausmaß das Kapital, wodurch die Gründung einer größeren Zahl von Industrie- sowie Gewerbeunternehmen und eine Steigerung des Handels bedingt sind. In dieser Zeit haben sich die unterschiedlichsten gesellschaftlichen Kategorien herausgebildet: von den zahlreichen ungelerten und gelerten Arbeitern bis zu den sehr viel weniger zahlreichen Angehörigen von den unterschiedlichsten Gruppen von Akademikern. Zugleich entstehen auch immer größere soziale Unterschiede. Sie machen sich nicht nur in den Besitzverhältnissen sondern auch auf dem Gebiet der Allgemeinbildung bemerkbar.

Die dritte Phase erfolgte nach Ausbruch der Finanzkrise im Jahr 1873. Die Krise machte sich auch in Kroatien immer stärker bemerkbar. Davon wurden mehr diejenigen Handelsfirmen und Gewerbetreibenden, die mit dem Ausland arbeiteten in Mitleidenschaft gezogen. In größeren Städten sind sehr bald die neugegründeten Industriefirmen zugrunde gegangen, und eine Sanierung wurde auch nicht im Jahre 1880 erreicht. Die Folgen der genannten Erscheinungen waren eine steigende Arbeitslosigkeit, die Entstehung von Kleinbetrieben in Handel und Gewerbe, eine steigende Auswanderungsfreudigkeit und schließlich eine neuerliche Stagnierung hinsichtlich der Regeneration der Bevölkerung

H I S T O R I J S K I
Z B O R N I K

HISTORIJSKI ZBORNİK GOD. XL (1) str. 1—470, Zagreb 1987.

IZDAVAČ: Savez povijesnih društava Hrvatske

REDAKCIJSKI ODBOR

Mirjana GROSS, Zagreb
Ivan KAMPUS, Zagreb
Tomislav RAUKAR, Zagreb
Petar STRČIĆ, Zagreb

GLAVNI I ODGOVORNI UREDNIK
Ivan KAMPUS

LEKTOR I KOREKTOR

Branko ERDELJAC

Adresa uredništva:

Savez povijesnih društava Hrvatske
Zagreb, Filozofski fakultet, Ul. Đure Salaja 3

Časopis izlazi jednom godišnje

Narudžbe šalžite na adresu:
Savez povijesnih društava Hrvatske, Zagreb, Krčka 1

Cijena ovog broja iznosi 5000 din.

Izdavanje časopisa sufinancira
Samoupravna interesna zajednica za znanstveni rad SRH

Tisak Štamparskog zavoda »Ognjen Prica« u Zagrebu — travanj 1988.